

**ELITEK
KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN**

Budapest, 2006. november 1–18.

A KÖTET SZERZŐI:

Lengyel György – A budapesti Corvinus Egyetem tanára
John Higley – Az University of Texas (Austin) tanára
Heinrich Best – A Friedrich Schieller Universitaet (Jena) tanára
Pavel Machonin – A CsTA Szociológiai Kutatóintézetének munkatársa
Milan Tuček – A CsTA Szociológiai Kutatóintézetének munkatársa
Petr Hartoš – A CsTA Szociológiai Kutatóintézetének munkatársa
Martin Nekola – A CsTA Szociológiai Kutatóintézetének munkatársa

Friedrich Ebert Alapítvány
1056 Budapest, Fővám tér 2–3.
Telefon: 461-6011; 461-6013
www.fesbp.hu

A Friedrich Ebert Alapítvány budapesti képviselőjének vezetője:

MICHAEL EHRKE

Sorozatszerkesztő:

MOLNÁR JÁNOS

ISSN 1785–301X

Terjedelem: 5,37 (A/5) ív

Készült az AKAPRINT Nyomdaipari Kft. Nyomdaüzemében
Felelős vezető: FREIER LÁSZLÓ

TARTALOM

<i>Lengyel György: Megjegyzések az „elit minőségéről”</i>	5
<i>John Higley: Az elit és a vezetés változása a liberális demokráciában</i>	13
<i>Heinrich Best: A demokrácia stabilizálása Kelet-Európában és a rendkívül változó politikai elitek</i>	23
<i>Pavel Machonin–Milan Tuček–Petr Hartoš–Martin Nekola: A cseh gazdasági és politikai elit 15 évvel a posztoszocialista átalakulás után</i>	35

LENGYEL GYÖRGY

MEGJEGYZÉSEK AZ „ELIT MINŐSÉGÉRŐL”

Arra kértek, hogy nyitó eladást tartsak az elitek minőségének problematikájával foglalkozó műhelytalálkozón.

Véleményem szerint jó, ha egy nyitó beszéd rövid, gondolatokat provokál és teret hagy a további vitának. Alapvetően kérdéseket kell feltennie ahelyett, hogy a végleges válaszokat próbálná megadni. Mivel mindig több kérdésem van, mint válaszom, számomra nem okoz nagy problémát a feladat ezen része. Továbbá, megígérhetem azt is, hogy előadásom rövid lesz. Ami a gondolatokra gyakorolt hatást illeti, tudom, hogy a kollégák már elkészítették saját előadásait, ezért viszonylag kevés esélye van annak, hogy tisztázó vitát provokálhatok.

Mégis megpróbálok a lehető legprovokatívabb lenni, remélve, hogy több gondolatot, mint érzelmet váltok ki, ami nem könnyű feladat ilyen érzékeny témában, mint az elitek problémája. Kérdéseimet és megjegyzéseimet öt tág tematikába szerveztem. Először a normatív és deskriptív elit-megközelítés problémáját érintem. Másodsorban, az elitek esetében a minőség lehetséges tartalmáról gondolkozom. Majd felvázolok néhány olyan körülményt, amely leírja a poszt-szocialista társadalmakban az elitek változását. Aztán elidőzöm azoknál az okoknál, hogy miért kerültük el eddig az elitek minőségének kérdését. Végül pedig néhány ope-

racionalizációs problémát és hasonló kérdést vetek fel.

1. A normatív és deskriptív elit-megközelítések

Hadd kezdjem egy kevésbé provokatív gondolattal, amelynek mégis messzemenő kihatásai lehetnek. Már Paretónál a kezdet-kezdetén fellelhető az elit koncepciójának egy belső bizonytalansága. Írásaiban egyrészt Pareto utal azokra, akik saját tevékenységi körükben a legjobbak, másrészt pedig azokra, akik a „kombinációk” vagy a „prezervációk” reziduumainak tulajdonítható döntéshozatali pozíciók csúcán vannak, ahogy ő fogalmazott (Pareto 1966). Ez utóbbi nézet közelebb áll a deskriptív megközelítéshez, amelyet a mai elitkutatás széles körben alkalmaz (Dogan–Higley 1998, Etzioni–Halevy 1997, Hoffman–Lange 1987, Eyal–Szelényi–Townsley 1998, Higley–Pakulski–Wesolowski 1998, Higley–Lengyel 2000, Scott 1990, Dogan 2003), az előzővel ellentétben, ahol erős normatív implikációk vannak. Ha az első változatra támaszkodnánk, hamarosan lezárhatnánk az elitek minőségének szentelt konferenciát azzal az állítással, hogy az elitek *per definitionem* a legjobbak. Az a tény, hogy országokként eltérnek egy-

mástól, azért van, mert a társadalmak is különbözőek. Ebből az következne, hogy a társadalmak olyan eliteket kapnak, amilyeneket a saját érdekeik alapján megérdemelnek. Ez sokak számára ismerősnek tűnő érv lehet, de elfelejteti velünk azt, hogy – ha egyáltalán – csak a kortárs társadalmak szűk körére igaz. Ritka történelmi pillanatoktól eltekintve, az emberek egyáltalán nem, vagy csak kicsit tudják befolyásolni az elitek kiválasztását. A lényeg nem az, hogy az „elitek minősége” koncepció félrevezető, a lényeg az, hogy ha valaki a Pareto-féle definíció normatív verziójára támaszkodik és az eliteket a legjobb minőségűnek tekinti – ami nincs messze a szó hétköznapi konnotációjától, és egybeesik az arisztokrácia etimológiai értelmével, amit Pareto is gyakran az elitek szinonimájaként használt – bajba kerülhetünk, amikor értékelni próbáljuk az eliteket. Más szóval, nem a normatív megközelítést *per se*, hanem az elitek normatív definícióját kell elkerülnünk ahhoz, hogy az elitek problémáját megtárgyalhassuk. Pareto maga is felismerte a problémát és próbálta megoldani azzal, hogy egy dinamikus elemet is bevezetett, a körforgást, valamint a hatalmi gondoskodás speciális feltételeit. A körforgás gondolata azonban – ami közel áll a valósághoz –, mégsem segíti megoldani az „elit a legjobb minőség” típusú definíció problémáját. Valójában úgy tűnik, hogy inkább alássa azt. Hiszen ha az elit „úgy áramlik, mint a folyó”, ha az állandó változás állapotában van, és a körforgás részben azért jöhet létre, mert – ahogy Pareto fogalmazott – az irányító elitek felhalmozzák a dekadens elemeket, ebből gyaníthatóan az következik, hogy az elitek mégsem a legjobb minőségű emberekből állnak a körforgás minden szakaszában.

Ezért azt javaslom, hogy a második, a deskriptív megközelítést alkalmazzuk, és azokra figyeljünk, akik a politika és a gazdaság – esetleg más társadalmi ágazatok – döntéshozó pozícióinak csúcán állnak, függetlenül attól, hogy kapacitásukat tekintve ők-e a legjobbak vagy sem. Más szóval, azt javaslom, hogy a minőséget ne előfeltételként, hanem vizsgálendő tulajdonságként kezeljük. Még ha elfogadjuk is ezt az ajánlást, akkor is további súlyos problémákkal szembeesülünk.

2. Az „elitek minősége” lehetséges tartalmai

Mit jelent pontosan az elitek minősége? Hatékonyt, teljesítményt vagy jó kormányzást? Vagy az elitől alkotott általános képet jelenti? Mi a megfelelő koncepció és mérce, amivel a minőséget meghatározhatjuk? Bibó István minősítő kritériumként a szociális érzéket használta (1986 [1942]). A szociális érzéket nem a jótékonyt szűk értelmében alkalmazta, hanem a kultúrateremtő szükséglet és igényfinomító érzékenység tágabb értelmében.

Mi a fontos az elitek minősítésében? A szavak vagy a tettek? Ami elhangzik, néha leminősít bizonyos eliteket, de ez nem elegendő a minősítéshez. Amit tesznek, az jobb mércének tűnhet, de talán nem eléggé pontos, és nem könnyű eldönteni, hogy egy komplex társadalmi folyamatban ki mit tett.

Milyen kritériumok minősítik a politikai eliteket? A kiszámíthatóság természetesen fontos, de önmagában gyenge feltétel. Gondoljunk arra, hogy a diktátorok bizonyos értelemben viszonylag kiszámíthatóak. A beszámoltathatóság, a behelyettesíthetőség, a

hatalomhoz való békés hozzáférés a nemzetközi összehasonlításban fontosnak tűnnek. De ha egyazon politikai kultúrán belül vizsgálódunk, és megpróbáljuk az elit egyes tagjait vagy alcsoportjait összehasonlítani, akkor ezek a minősítő kritériumok kevésbé orientálnak. Talán számít a kritériumok között az együttműködési és problémamegoldó képesség is.

Milyen feltételek minősítik az üzleti elitet? Vajon ezek a terület jellegéből adódnak és ezért eltérnek a politikai elit feltételeitől? A kiszámíthatóság és beszámoltathatóság az üzlet világában is létező kritériumok, de a siker sokkal erősebb feltétel. A siker azonban önmagában nagyon ingatag koncepció. A nyereség siker, és a növekedés is az. Néhányan úgy gondolják, hogy a fenntarthatóság és szociális érzékenység a profit szükséges velejárói, és ezeket is a minősítő kritériumok közé kell sorolni.

Még ha egyet is értünk abban, hogy a lakosság fenntartható jóléte és a társadalmi igazságosság az eliteket minősítő végső kritériumok közé tartoznak, vannak az átalakuló társadalmak elítjéi előtt egyéb kihívások is. Hadd említsek néhány akut, aktuális problémát, amelyek a régió kortárs elitjére jellemzők. Hogyan kezelik az elitek a gazdasági recessziót és a tőke szerkezetváltását? Hogyan kezelik a munkanélküliséget és az alacsony foglalkoztatást? Hogyan szándékoznak megreformálni az egészségügyi és nyugdíjrendszert? Hogyan kezelik a szegénység és társadalmi egyenlőtlenségek problémáját? Milyen kisebbségi problémákkal, etnikai feszültségekkel, kirekesztési mintákkal szembesülnek, és hogyan kívánják ezeket megoldani? Milyen garanciákat biztosítanak a belső és nemzetközi biztonság problémáinak megoldására? Milyen álláspontot képviselnek a

szupranacionális identitás és az integráció kérdésében? E problémák között vannak szakpolitikai kérdések, de vannak olyanok is, amelyek a politikával függenek össze. De itt és most a legtöbbjük mégis *sine qua non* intézményi keretnek, feltételnek tűnik, amelyeket a szociális igazságossággal és fenntartható jóléttel összhangban kell megoldani. Hogyan oldják meg az elitek ezeket a problémákat, vagy milyen konszenzusalapú megoldásokat kínálnak erre? Minél részletesebb választ tudunk adni ezekre a kérdésekre, annál közelebb kerülünk az elitek minőségének értékeléséhez. Érvelhetünk azzal, hogy ezek rendkívül régióspecifikus átmeneti problémák, és hogyha csak ezekre összpontosítunk, szem elől tévesztjük az összehasonlítás szempontjait egy szélesebb összefüggésben. Ez igaz. Egyrészt, az eliteket saját feladataikkal kell összevetnünk és azt kell megvizsgálnunk, hogy ezeket hogyan oldják meg. Másrészt, az összehasonlítás általánosabb dimenzióit kell megtalálnunk ahhoz, hogy értékelni tudjuk az eliteket egy nem időszakfüggő, szupraregionális nemzetközi környezetben is.

Két évtizeddel ezelőtt úgy tűnt, hogy itt Kelet-Közép-Európában nincs más alternatíva, mint a tervezett hiánygazdaság, az autokratikus politikai rendszerek és kultúrák kényszerű uniformitásának a keveréke. Ma sokféle alternatíva van, és igencsak valószínűtlen a változások visszafordítása az államszocialista kísérlet felé. A mai alternatívák a jóléti kapitalizmus, vagy – ahogy Leopold fogalmazta csaknem egy évszázaddal ezelőtt – a színlelt kapitalizmus különböző formáit tesztelik meg, ahol az utóbbiban az állam befolyása és a járadékszerzés dominál (Leopold 1988 [1917]), s ahol a tőkekiszajátítás szabályozása hiányos (Walder 2003). Politikai értelemben az alternatívák egyrészt a többpárti

demokrácia különböző parlamentáris formái, valamint egyfajta patyomkin-politika, „homlokzati demokrácia” a másik oldalon, ahol több párt működik, de a pártok az oligarchák játékszerai. Alternatívát jelenthetnek végül a transzkulturalizmus különböző formái és a többszörös identitás egyfelől, vagy az anómia kultúrái másfelől.

3. Az elit átalakulásának körülményeiről

A műhelytalálkozó résztvevői közül sokan végeztek empirikus elitkutatást az elmúlt években vagy évtizedekben. Rendszeresen foglalkozunk az elitborzítás változó kritériumaival és szociális összetételével, valamint az elitek attitűdjével. A magyar tapasztalatokkal kapcsolatban elmondható, hogy az elit változása az 1980-as évek végén, a rendszerváltás előtt megkezdődött, és a fluktuáció aránya már ekkor növekedett (az újonnan érkezettek aránya másfélszer akkora volt, mint az évtized elején). Ez a békés átalakulás első szakaszában stabilizáló tényező volt, mert a káder elitben az újonnan érkezettek nyitottabbak voltak a reformokra, de ugyanakkor új pozícióikban bizonytalanabbak, mint a régi frakció.

Felismertük, hogy a kompetenciák és lojalitások kritériumai lényegesen megváltoztak. A lojalitás kritériumai között az ideológiai hovatartozás eltűnt, viszont erősödött a szervezeti és személyi elkötelezettség jelentősége. A kompetencia kritériumai között az utánpótlás-biztosítás számára nem a tanulmányi szint, hanem a tudás típusa volt a fontos. Lényegében a műszaki tanulmányokról az üzleti és jogi végzettség felé való eltolódás tanúi voltunk.

Megtanultuk, hogy az új elit legtöbb tagja lépcsőről lépésre épülő és nem ugrásszerű karriereket jár be. Az alapvető rendszerváltás ellenére, az átalakulás során a tipikus karrierminta nem az „utolsókból lesznek az elsők” típus volt (Kolosi–Róna-Tas 1992), hanem a „mindenki lép egyet előre”. Hamarosan kiderült, hogy pontosabb meghatározás lett volna a „néhányan előre jutnak” koncepció, hiszen a recesszió és a jövedelmek növekvő eltérései miatt sokan az anyagi helyzetük romlását tapasztalták.

Az 1990-es évek elején a minisztériumok viszonylag nyitottak voltak. Az újonnan érkezettek jelentékeny része a közigazgatás csúcsára más szegmensekből érkezett, elsősorban az iparból és kutatásból. A bankárokat jellemző módon a bankszektorból toborozták, a menedzsereket viszont az iparvállalatoktól, nemcsak ugyanabból a szegmensből, de jellemzően ugyanazoktól a vállalatoktól is.

Az elmúlt évtizedben megfigyelhetően lelassultak a változások, és az elitek bezárultak. Az újonnan érkezettek aránya visszaesett az 1990-es évek elejének szintjére. Minél később indultak az újonnan jövők, annál nagyobb arányban jöttek felső vagy felső-középszálybeli családokból. A minisztériumok megváltoztatták utánpótlás-stratégiájukat. Csúcsvezetőiket a minisztérium alkalmazottaiból és nem kívülről válogatták.

Az elitek attitűdje és véleménye sok szempontból eltér a lakosságétól. Sokkal meritokratikusabbak, individualistábbak, kifinomultabb kódokat használnak és konzisztensebb véleményt alkotnak, mint a társadalom egyéb része, beleértve magukat a diplomásokat is. Kevésbé toleránsak a normasértő viselkedésekkel szemben és mindenki másnál inkább pártolják az európai integrációt.

Megtanultuk azt is, hogy lényeges eltérések, néha rejtett feszültségek vannak az elit különböző szegmensei között (a politikai és üzleti vezetők között), és tanúi voltunk, hogy néha egy szegmensen belül a különböző frakciók rejtett megállapodásokat kötöttek.

4. A minőséggel kapcsolatos kérdések elkerülésének okai

Alaposan tanulmányoztuk e kritériumokat, de néhány esszéista kivételével eddig nem tettük fel az elit minőségére vonatkozó kérdést. Miért? Szerintem ennek három oka volt. Először is, mert megvoltak a magunk izgalmas kérdései az új elit paradigmájával kapcsolatban. Hadd mondjak néhány példát. Az osztályszármazás szükségszerűen az adott osztály érdekeinek szolgálatát is jelenti-e? Az oktatás, a végzettség egy bizonyos típusa előre jelzi-e az értékeket? A hálózathoz való tartozás szükségszerűen közös érdekeket jelent-e? Mit jelent pontosan az elitváltás: a személyi összetétel vagy a társadalmi összetétel változásait? A változó attitűdöket vagy a rekrutáció változó logikáját? Mit jelent az egységes elit formáció egy adott kontextusban? Minek az egységesülése? Az attitűdöké, a szociális jellemzőké, a játékszabályok közös értelmezéséé? Hogyan változott a család, az oktatás, a posztrekrutációs *intra muros* szocializáció különböző formáinak súlya az átalakulás alatt?

Ez természetesen csak az egyik ok. E kérdés elkerülésének másik alapvető indoka maga az „elit minősége” kifejezés volt, amelynek amatőr – rosszabb esetben ideológiai – íze volt, amelyet politikai célokra könnyen ki lehetett volna használni. Sokan tudtak volna szellemes megjegyzésekkel hoz-

zájárulni az erről szóló vitához, de csak kevesen tudták elképzelni, hogy e koncepció köré komoly kutatást építsenek.

A harmadik ok talán az volt, hogy a minőség mérése mindig nehéz és sikamlós. Gyakorlati értelemben az a kérdés, hogy az elitek minőségét makroindikátorokkal vagy a lakosság elitérzékelésére épülő mikroindexekkel mérjük-e. Mindkét megközelítésnek megvan az előnye és hátránya. A makroindikátorok legnagyobb előnye, hogy összehasonlíthatók és széles körben rendelkezésre állnak. De legalább három probléma van velük. Ahogy korábban említettem, aggregát (elsősorban országos) szinten lehet alkalmazni őket. Másodsorban, nehéz az aggregát indikátorok érvényességét és megbízhatóságát ellenőrizni. Végül, nehéz az elitek viselkedése és a makroadatok közötti okozati kapcsolatot rekonstruálni. Ez utóbbi gyakoribb változatában, még ha az okozati kapcsolat bizonyítható is – mivel az elitek átlagon felüli befolyással rendelkeznek a társadalmi eseményekre – az elit relatív hatásának mérése más társadalmi tényezőkkel összevetve bonyolult feladatnak tűnik. A mikroindexek előnye, hogy a megcélzott elit közösségek értékelését tükrözik. Hátrányuk, hogy nem standardizáltak és ritkán összehasonlíthatók. Ezenkívül, az elitek értékelését több tényező befolyásolhatja – a gazdasági feltételek, a média és sok más – és a különválasztásuk nehéznek tűnik.

5. Az operacionalizálás problémái és egyéb kérdések

Az „emberi fejlődés elmélete” meggyőzően sugallja, hogy az elitek integritása a fejlődés fontos és független tényezője (Welzel–

Inglehart–Klingemann 2001, Welzel–Inglehart 2001, Inglehart–Welzel 2005). A szerzők azzal érvelnek, hogy az elitek integritása – amelyet a korrupciómentesség operacionálizál – befolyásolhatja a szabadságra és az autonómiára való törekvéseket, és módosíthatja a kodifikált lehetőségek struktúráját. Ez az elitek integritásának megerősítéséhez vezethet. A korrupció hiánya összefügg az elitek szándékával. Ez logikusnak tűnhet, hiszen a „korrupció fentről indul”. De nem világos, hogy hol és mikor ér véget. Függhet a kulturális gyökerektől, a napi hiánycikkektől, vagy megoldatlan intézményi berendezkedésektől. Az átmenet feltételei erősíthetik a korrupciót ott, ahol a csempészés elterjedt megélhetési forrás. A pártfinanszírozás szűrőzónája az átalakulásban lévő társadalmakban a korrupció melegágya lehet – és talán nem csak itt. Az, hogy a korrupció komplex jelenség, és hogy az elitek szándékához való kapcsolata messze nem lineáris, jól tükröződik egy kortárs bolgár kutatásban (Krastev–Ganev 2003). Empirikus bizonyítékok mutatják, hogy nincsen összefüggés a korrupció érzékelése és a korrupció gyakorlata között, azaz a korrupció általános elterjedtségéről alkotott vélemény és a megvesztegetés személyes tapasztalata között. Ebből következik, hogy még egy nem korrump kormányzó elitnek sem érdeke korrupcióellenes kampányt indítani, mert ezzel a korrupció percepcióját erősítenék, és gyengítenék a kormány pozícióját otthon és külföldön egyaránt.

Nem szeretném azt sugallni, hogy a korrupció ellentétét mint az elit integritásának jelét, el kellene vetnünk. Csak jelezni szeretném, hogy a korrupciót erősen befolyásolják egyéb intézményi és társadalmi tényezők, ezért más indexeket is kell keres-

nünk, ha az elitek minőségét megfelelően akarjuk mérni.

Bizonyos vélemények szerint a nők aránya a politikában ugyancsak az elitek minőségének egy indikátora (Welzel–Inglehart–Klingemann 2001). Figyelembe véve az elit működésmódjának elveit, a kapcsolat logikusnak tűnhet, de nem világos, hogy ez mennyire előfeltétele, vagy következménye a jó kormányzásnak.

A kérdések és válaszok arányának javítása érdekében, hadd vessek fel néhány megválaszolatlan, de szerintem égető kérdést az elitek minőségével kapcsolatban.

A magasabb szintű iskolai végzettség jobb minőséghez vezet-e a Bibó által említett szociális érzékenység terén. Az elitek inter- és intragenerációs bezáródása miként befolyásolja az elitek minőségét? Van-e kapcsolat? Ez a konszolidáció, vagy az oligarchizálódás jele-e?

Számít-e a közviták stílusa és az elit imázsa? Van-e kapcsolat az elitekkel kapcsolatos percepció és az élet minősége között? Az ideológiailag orientált politikai viták csökkentik-e a bizonytalanságot? Azt is gondolhatjuk, hogy az elitek felelőssége a törvények, a közbeszéd és a viselkedési minták alakítása. Hogyan értékeljük teljesítményüket ebből a szempontból?

Úgy gondolom, hogy a kortárs elitek egyik legnagyobb problémája a rövid távú érdekek csapdája. Az üzleti elit érdeke az éves vagy akár a negyedéves mérleg, a politikai elit horizontján pedig a legtávolabbi pontként a választási periódus jelenik meg. Kinek számít a hosszú távú horizont? Tényleg eltűntek a hosszú távú célok? Ki felel a szupranacionális fejlődés alakításáért és ellenőrzéséért? Vajon ezek elitcsoportok, vagy

csak anonim, amorf erők? Nem kellene tanulmányozni őket?

Ha a nemzeti elitiek „szendvics helyzetben” vannak, ahogy Pakulski sugallta (Machonin 2006), és ha az a szerepük, hogy közvetítsenek a nemzetközi és helyi igények között, akkor hogyan teljesítenek e téren? Reaktívak vagy proaktívak? Milyen mértékben képesek a kelet-közép-európai elitiek befolyást gyakorolni, vagy akár csak részt venni a szupranacionális vitákban és intézményépítésben?

Ahogy ígértem, a bevezetőm rövid volt, és több kérdést vettem fel, mint ahány választ adtam. A műhelytalálkozó során az lesz a dolgunk, hogy bemutassuk elitkutatásaink eredményeit és a vitában ütköztessük ezeket a minősítő kritériumokkal. Eközben próbáljuk meg összekapcsolni az empirikus és az elméleti, a deskriptív és normatív megközelítéseket, de kerüljük el az ökológiai tévkövetkeztetés és az „ésszerűnek hangzik, úgyhogy ki tördik a tényekkel” típusú érvelés hibáit.

IRODALOM

- Bibó István (1986 [1942]) Elit és szociális érzék. In: *Válogatott tanulmányok*. Vol. I., pp. 221–241. Magvető, Budapest
- Dogan, Mattei (szerk.) (2003), *Elite Configurations at the Apex of Power*. Brill, Leiden–Boston
- Dogan, Mattei–John Higley (szerk.) (1998), *Elites, Crises and the Origins of Regimes*. Rowman and Littlefield, Lanham
- Etzioni-Halevy, Eva (szerk.) (1997), *Classes and Elites in Democracy and Democratization. A Collection of Readings*. Garland, N.Y.
- Eyal, G., I. Szelényi and E. Townsley (1998), *Making Capitalism Without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe*, Verso London
- Higley, John–György Lengyel (eds.) (2000), *Elites after State Socialism. Theories and Analysis*. Rowman and Littlefield, Lanham
- Higley, John–Jan Pakulski–Włodzimierz Wesolowski (szerk.) (1998) *Postcommunist Elites and Democracy in Eastern Europe*. Macmillan Pr., Houndmills, Basingstoke
- Hoffmann-Lange, Ursula (1987) Surveying national elites in the Federal Republic of Germany. In: George Moyser-Margarett Wagstaffe (eds), *Research Methods for Elite Studies*. Unwin Hyman Ltd. London, pp. 27–47.
- Inglehart, Ronald–Christian Welzel (2005) *Modernization, Cultural Change and Democracy. The Human Development Sequence*. Cambridge UP, Cambridge
- Kolosi Tamás–Róna-Tas Ákos (1992), Utolsókból lesznek az elsőek? A rendszerváltás társadalmi hatásai Magyarországon, *Szociológiai Szemle*, No. 2., pp. 3–26.
- Krastev, Ivan–Georgy Ganev (2003) Do Uncorrupt Governments in Corrupt Countries Have Incentives to Launch Anticorruption Campaigns? *East European Constitutional Review*, Vol.12 No. 2/3 pp. 87–93.
- Leopold Lajos jr. (1988 [1917]), Színlelt kapitalizmus. *Medvetánc*, No.2–3. pp. 321–355.

- Machonin, Pavel–Milan Tuček–Petr Hartoš–Martin Nekola (2006) *Czech Economic and Political Elites after 15 Years of Postsocialist Transformation (in this volume)*
- Melich (2006) *The Quality of Political Elites and the Problem of Identifying a ‘True National Interest’: The Case of the Czech Republic (ms.)*
- Pareto, Vilfredo (1966 (1916)) *Sociological Writings*. Selected and Introduced by S.F. Finer, F.A. Praeger, N.Y.
- Scott, John (ed.) (1990), *The Sociology of Elites*. Vols. I–III. Edward Elgar Publ., Aldershot
- Walder, Andrew (2003), Elite Opportunity in Transitional Economies. *American Sociological Review*, Vol. 68., No. 6, pp. 899–916.
- Welzel, Christian–Ronald Inglehart–Hans-Dieter Klingemann (2001) *Human Development as a General Theory of Social Change: A Multi-Level and Cross-Cultural Perspective*. WZB, Berlin
- Welzel, Christian–Ronald Inglehart (2001) *Human Development and the „Explosion” of Democracy: Variations of Regime Change across 60 Societies*. WZB, Berlin

JOHN HIGLEY

AZ ELIT ÉS A VEZETÉS VÁLTOZÁSA A LIBERÁLIS DEMOKRÁCIÁBAN

Ebben az előadásban azt a tézist értékelem és vizsgálom, amely szerint az elmúlt években az uralkodó elit és vezetők főbb jellemzőiben változás történt több fontos liberális demokráciában. A felemelkedő elit oroszlánszerűek, és a legfelsőbb vezetők harciasabbak. E változás – véleményem szerint – az elitre és a vezetőkre nehezedő erős centripetális nyomás folyománya, és vizsgálom a liberális demokráciák működésében bekövetkezett változás következményeit is.

Margaret Thatcher, Ronald Reagan és Helmut Kohl felemelkedésétől kezdve az 1980-as években a liberális demokráciák politikai vezetésének stílusában és jellegében érezhető változás történt. Olyan vezetők jelentek meg, akik nem voltak hajlandók politikai kompromisszumokra és konszenzusra, és inkább erőszakkal vagy fenyegetéssel támogatott ügydöntő lépésekre hajlottak. Ezek a vezetők a végrehajtó hatalmat a népszavazásszerű választási versenyben nyerték el, messze földicsérték saját felsőbbrendű ösztöneiket, és porba rántották ellenfeleik feltételezett hiányosságait. Amikor magasra kerültek, saját végrehajtó hatalmukban koncentrálták az irányítást a jogalkotás és a bürokrácia kárára, és e hatalmat viszonylag büntetlenül kezükben tarthatták.

E változás nem egységes minden liberális demokráciában, sőt azokban az országokban

sem volt lineáris, ahol a leginkább figyelemreméltó formában történt meg, ott is voltak csúcsok és voltak hullámvölgyek. De a határozott és kitartó vezetők felé mutató eltolódás – vagy legalább olyanok felé, akiket ilyenek érzékelnek – egyértelmű volt: George W. Bush és Tony Blair; Junichiro Koizumi Japánban; Silvio Berlusconi Olaszországban; Ausztráliában John Howard és Dániában Anders Fogh Rasmussen. José Zapatero Spanyolországban, Stephen Harper Kanadában, és Angela Merkel Németországban bizonyítékai az eltolódásnak, sőt a nemzeti vezetésre való erőszakos egyéni törekvéseket sem lehet figyelmen kívül hagynunk – Nicolas Sarkozy és Jean-Marie Le Pen Franciaországban, Carl I. Hagen Norvégiában, egy ideig Jörg Haider Ausztriában, vagy mielőtt meggyilkolták volna Pim Fortyn Hollandiában. Bár a jelző drámainak tűnhet, a „cézári” vezetők, akik a nép révén jutottak hatalomra, a két világháború közti időszak európai politikáinak fő tendenciáira emlékeztetnek.

A politikai vezetők stílusában és jellegében való változás azonban csak egy része a történetnek. A komplex liberális demokráciákban a vezetők a politikai elitbe ágyazódnak, és hatékonyságuk is nagymértékben attól függ: a stratégiai pozícióban lévők kis csoportja ez, akik szervezeten képesek arra, hogy rendszeresen és lényegesen befolyá-

solják a politikai eredményeket. Az erő képét sugárzó vezetők többnyire az elitek kreációi – lovak, amelyeket az elitek a hatalomra nyergelnek. A Ronald Reagenről, mint határozott vezetőről alkotott kép, kezdetben egy kaliforniai PR cég műve volt. Imázsát elejétől az elnöksége végéig a hatalom tulajdonosai óvatosan koreografálták és vitték színre, olyanok, akik politikáról és napi ügyekről sokkal többet tudtak, mint amennyit Reagen valaha is megtanulhatott. Világosan ez a helyzet a nem egészen evilági George W. Busch-sal is, aki jól ismert nevével annak a neokonzervatív elitnek volt a bábja, amelyik kiemelte őt a politikailag „kétes” texasi kormányzóságból, hogy felküzdhesse magát a legfelsőbb hatalomba. Bizonyos helyzetekben a vezető erőt sugárzó aurája alapvetően egy ellenálló elit zürzavarából származhat. Margaret Thatcher, aki soha nem nyert többségi szavazattal, vezetői imázsának tekintélyes részét a Labour Párt elitjében uralkodó káoszhoz köszönhetette, ugyanúgy, ahogy Tony Blair imázsa is nem kis mértékben abból származott, hogy a tori elit eltévedt a politika vadonjában. A politikai szociológiában komolyan kutatott probléma az, ahogyan a politikai vezetők és elitek egymásra hatnak. Csak kevesen tagadnák azt a tényt, hogy a politikai vezetők ösztönzik és orientálják az eliteket, de az elit hatalma és befolyása nélkül a vezetők kevésre jutnának. Nyilvánvaló, hogy a vezetők és az elit közti kapcsolat nagyon változó lehet. Reagenhez és Bush-hoz hasonlóan vannak olyan vezetők, akik kicsit többnek tűnnek, mint a jól formált elit csoportok. Mások viszont, mint Tony Blair, és John Howard, az őket körülvevő elitekre erőltetik akarataikat. A vezetők azonban mindenütt az elitpolitika normái és struktúrái között mozognak. Bizonyos esetekben az

elit normája széles mozgásteret enged a vezetőknek. Máskor szigorúan korlátozza őket. Főleg az Egyesült Államok példa erre: a politikai elit nagy része megpróbálja megbüntetni George Bush-t és Fehér házbeli mandarinjait, a kabinet titkárait, mert megsértették az elnöki hatalom és annak unilaterálisan meghatározott szintjének normáit. A szoros vagy laza normákon túl a vezetőknek meg kell elégedniük a koncentrált vagy erősen fregmentált elit struktúrákkal. A kutatás jelentékeny része azt mutatja, hogy a liberális demokráciákban az elit struktúra a politikai befolyás és személyes kapcsolatok kiterjedt köreiből és hálózataiból áll, amelyek a politikai élet, kormányzati adminisztráció, az üzlet világa, szakszervezetek, a média, érdekcsoportok képviselői stb. több ezer, legfelsőbb szinten lévő alakját kötik össze. Egy ilyen komplex és messze nyúló elit hálózat általában elfojtja egy vezető politikai céljainak önálló megvalósítási szándékait.

A fenti megfontolások szerint, ha elmozdulás történik egy erőteljesebb vezetés irányába, akkor valószínűleg párhuzamosan változik az elit is. Azt a tézist szeretném bebizonyítani, hogy jelenleg az egyre erőteljesebb vezetők egyre agresszívabb, szorosabban szervezett és kölcsönösen antagonisztikus elitek körébe ágyazódnak néhány fontos liberális demokráciában. Vilfredo Pareto és Max Weber néhány szempontjának elemzéséből indulok ki. Pareto vitáját arról, hogy a rókaszerű elitek a „demagóg plutokráciákat” irányítva teret engednek az oroszlánszerű eliteknek, összekapcsolom Weber erőteljesebb gondolatával, amely szerint „a vezetői demokrácia” (*Führerdemokratie*) karizmatikus vezetőkkel lehet csak életképes. Mind Pareto, mind Weber a politikát az elit és a vezetés

szempontjából vizsgálta; ugyanazokat a politikai trendeket figyelték meg és elemezték Európában (kisebb mértékben az Egyesült Államokban) a 20. század viharos kezdetén; nem voltak szentimentális érzéseik a demokráciával kapcsolatban, és a hatékony elitet (Pareto) és a karizmatikus vezetőket (Weber) a siker szempontjából létfontosságúnak tekintették. A különböző filozófiai alapok ellenére – Pareto pozitívizmusa és Weber neokantianizmusa – politikai elemzésük kiegészíti egymást. Pareto szerint az egyes vezetők tevékenységében mindenféle butaság és hiba megmutatható, ezért szerinte hatékonyabb, ha az elitek általános pszichoszociális fiziognómiájára és diszpozíciójára összpontosítunk. Weber, ahogy a „vezetői demokrácia vezetője” koncepciója sugallja, létfontosságúnak tartotta a karizmatikus államférfiúi vezetőket, és kevésbé figyelt az elit(ek), mint egész tulajdonságaira. Pareto alapvetően ignorálta az elitek társadalmi, történelmi és intézményi kontextusát, míg Weber e kontextusokat alaposan megfigyelte. Ha kombináljuk Pareto és Weber elképzeléseit, a demokráciák vertikális szempontjait boncolhatjuk. Pareto támadta az elitek hiányosságait és hibáit; Weber számára gondot jelentett a vezetők kvalitása a parlamenti és tömegpárt politikai vonatkozásaiban; mindketten felvázolták az elit és a vezetés változásait, amelyek hamarosan megtörténnek, vagy meg kell, hogy történjenek.

Elitek és vezetők a második világháború után

Pareto és Weber olyan országokban és olyan korban éltek, amikor az elitek konfliktusa, és a vezetők közti rivalizálás – mint szinte min-

dig – ellenőrizetlen volt. Az olasz és német nemzeti egységesülést követően tátongó ideológiai szakadékok, és kölcsönös bizalmatlanság választotta ketté az elit táborokat. A táborok alapvetően elfogadhatatlannak tartották azokat a politikai intézményeket, amelyeken az új nemzetállamok nyugodtak, és ellentmondó helyzetük vagy támogatási bázisuk szerint próbálták megvédeni vagy szétrombolni a kormányokat. Azok az elitek, amelyeket Pareto és Weber oly jól ismert, mélyen megosztottak voltak. Olaszországban a biztonság kedvéért a jobboldali kormánypárti és baloldali köztársaságpárti elit táborok álltak össze az 1876-os híres *trasformism* órában, de ez is túl kevésnek bizonyult ahhoz, hogy megfelelően mobilizálják a parasztokat és munkásokat, az iparosodás kárvalottjait, akiket a feltörekvő katolikus és szocialista elit vezetett. Ezek az elitek kiszorultak a fuzionált elitből, és így nem kaptak hatalmat a rendszerben. Balul sikerült külföldi kalandokon felbőszülve – mint például 1912-ben a líbiai háború – az olasz elit hatalmi harca egyre lobbanékonyabbá vált az első világháború előtti és utáni időszakban, majd Jacomo Matteotti 1924. júniusi merényletét követően fasiszta diktatúrába torkollott, és a Parlamentből a szocialista képviselők kivonulásához vezetett. A Német Birodalomban Bismarck és utódai, valamint az őket körülvevő elitek autoriter vezetése még nem engedte ki a szelepet a forrongó politikai események tartályán, de a birodalmi rendszert ócsárolták a polgári és munkásosztály szervezeteit és mozgalmait vezető elitek, és végül ez a szelep abban a „vezető nélküli” weimari köztársaságban engedett ki, amely kezdetének maga Weber is szemtanúja volt.

Az olasz és német elitek szétaprózódását szinte minden európai országban viszonlát-

hatjuk (és az összes latin-amerikaiában) az első világháború előtti és utáni időszakban. A kivétel Anglia, Hollandia, Svédország és Svájc volt, ahol sokkal korábban és esetlegesebb körülmények között a korábban széttagozódott elitek alapvető „konszenzusos” egységesülése ment végbe – Anglia „dicsőséges forradalma” 1688–89-ben; a holland tartományokban az elitek összeálltak, hogy megszabaduljanak a spanyol gyarmatosító uralomtól a 16. század második felében; a svéd elit felbujtására elindult alkotmányos forradalom 1809-ben; az elitek elindította egységesülés Svájc rövid polgárháborúját követően 1847–48-ban. Politikai értelemben ezt a négy országot stabil liberális oligarchiák irányították, és határozottan eltértek a kor jellemző európai térképétől, amelyet áthidalhatatlan megosztottságok jellemeztek az elit körében, instabil, alapvetően autoriter rendszerek. Pareto és Weber következtetéseiket így alapvetően az elitkapcsolatok egy rendkívüli – szétszabdalt – mintájából és önféjú vezetők és szeszélyes rendszerek rendkívüli mintájából vonta le.

Érdekes elgondolkodni azon, hogy mennyire lett volna elemzésük más, ha Pareto és Weber több tapasztalattal rendelkezik a konszenzussal egyesülő elit mintával kapcsolatban. Ebben a mintában a kiterjedt kommunikációs és befolyásolási hálózatok integrálják a politikai irányítás normáiról és a meglévő politikai intézmények értékéről a konszenzusos véleménnyel rendelkező, egymással versenyző frakciókat és vezetőket. Az elit frakciók és vezetők alapvetően bizalommal vannak egymás iránt, együttműködnek a kirobbanó konfliktusok elkerülésében, és visszafogott módon harcolnak a politikai hatalomért. A konszenzussal egységesült elit védjegye a hatalommegosztás és a perio-

dikus békés váltás a végrehajtó hatalomban, a liberális demokráciában elsődlegesen ez manifesztálódik. Pareto kelleetlenül ismeri el a svájci elitek politikai gyakorlatát, és Weber dicséri William Gladstone vezető szerepét Angliában – mindez azt sugallja, hogy az elitek nem mindig és nem mindenütt szemellenzősek, ahogy Pareto Olaszországban látta, és a „vezetői demokráciák” nem mindig működnek rátermett vezetőkkel, ahogy Weber Németországban megfigyelte.

Nem sorolhatjuk e helyt fel azt a sok okot és módot, ami miatt és ahogy 1950 és 1980 között az összes nyugat-európai országban a konszenzussal egységesült elitek és az általuk létrehozott liberális demokráciák hosszú szétaprózódást követően megalakultak. A rókaszerű elitek és okos vezetők politikai gyakorlata kezdett dominálni. A kormány, az üzleti élet és a szakszervezet elitjei háromoldalú megállapodásokat kötöttek, hogy létrehozzák a neokorporatista birodalmakat és az állam hatalmát jóléti szabályozó eszközöként használták a szociális jogok kiterjesztésére; e gyakorlatot a legtöbb nagy elit tábor megerősítette és alkalmazta, bár inkább hallgatólagosan mint explicite. Szinte minden terület elitjei és vezetői meggyőződéssel hittek abban, hogy kis kivételtől eltekintve, minden társadalmi csoport tevékenysége hozzájárul az összes csoport jólétéhez. Ennek megfelelően, mindegyiküknek érdeke a másokkal való együttműködés biztosítása a társadalmi és politikai intézmények közös tevékenységében. A társadalmi érdekek egyfajta széles közérdekkel való összevonása, amelyben a különleges érdekeket oly módon korlátozzák, hogy arról könnyen lehessen tárgyalni, széles körben elterjedt felfogás volt az elitek és vezetők körében, ezért divatossá vált arról beszélni,

hogy az ideológia „véget ért”. Kibontakozott a gazdasági expanzió közepette a ’két egyforma tojás’ politikai vitájának periódusa – a „jégmadár évek”, melyek az 1970-es évek második felének olajválságáig és stagflációjáig tartottak. Ha Pareto megélt volna, a demagóg plutokrácia elemzését igazolva látta volna, de Weber talán újragondolta volna a nem karizmatikus vezetők demokráciájának életképességét. Különösen ha látták volna Nyugat-Németországot Konrad Adenauer, Ludwig Erhard és Georg Kiessinger idején, Olaszországot Fanfani, Moro és az őket követő manipulátorok korában, Norvégiát és Svédországot olyan apa-szerű alkatok, mint Einar Gerhardsen és Tage Erlander alatt, Nagy-Britanniát a nem inspiráló, de különböző „két Harold” – McMillen és Willson idején; az Egyesült Államokat a sűrű Eisenhower és a hallgatólagosan szemet hunyó Johnson vagy Nixon elnöksége alatt – és még folytathatnánk a listát. Másrészt, Weber ’vezetői demokrácia’ elemzésére jó illusztrációit is találhatott volna, a karizmatikus Charles De Gaulle személyében, aki megmentette Franciaországot a vezető nélküli negyedik köztársaságtól.

A 20. század harmadik negyedében a legfontosabb ágazatok közti konszenzus kiépítésével, a kevésbé tehetősek jóléti támogatással történő elcsendesítésével, a különleges érdekek adókedvezményekkel való kifizetésével, és a közvéleménynek a tömegmédián keresztül történő egyre erőteljesebb irányításával oly mértékben győzedelmeskedett, hogy e gyakorlatok a liberális demokráciák politizálásában normálissá váltak. Ezekben az években aligha csodálkozott valaki is azon, ha a modern szervezet és fejlett technika kombinációja egy olyan társadalmi rendet hozott volna létre, amelyben

nehéz a lakosság jelentékeny részét olyan tevékenységek felé irányítani, amelyeket mások a közös előnyök teremtésének tekinté-
nének. Az 1970-es évek végétől a rókaszzerű elitek és a színtelen vezetők gyakorlatát fokozatosan olyan problémák ásták alá, amelyeket Pareto „disequilibrium”-nak nevezett. Miszerint: a jóléti társadalmak nem képesek az elszegényedett és társadalmilag szétaprózódó alsó osztályok növekedését kézben tartani; a strukturális munkanélküliségre nem hat a gazdasági növekedés; magas az inflációs arány, amelyet a deficit finanszírozta vietnami háború és az OPEC olajválságai indukálnak; csökkenő állami pénzügyi és szabályozó képességek; az egy kérdésre összpontosító pártok elterjedése és a növekvő számú ingadozó szavazók, akik a neokorporatista megállapodásokban bebetonozott elit koalíciók összeomlásához járulnak hozzá.

Az egyenlőtlenség problémái sokat foglalkoztatták a médiát, és kritikus elemzések kérdőjelezték meg a feltörekvő vezetők, az elitek hatékonyságát, sőt legitimitását – különösen Jimmy Carter esetében, Nagy-Britanniában „Sunny” Jim Callaghan elnökségét, vagy Nyugat-Németországban Helmut Schmidt kancellárságát. A másik oldal erőt gyűjtött, és a keményebb gyakorlat győztesei megszerezték a közvélemény támogatását. Divatosá váltak a politikában a gazdasági racionalista és neo-laissez-faire elvek, amelyek úszni vagy elsüllyedni hagyják az embereket, és előtérbe törtek az ilyen elveket követő, korábban marginális elitfrakciók és vezetők. Thatcher, Reagan és Kohl a keményebb irányítás első hullámát jelezték. Thatcher merész katonai hadműveletet indított Argentína ellen a Falkland-szigeteken, és térdre kényszerítette a korábban legyőzhetetlen bányász szakszervezetet. A Reagan

körül elít ugyanezt tette a légiforgalom-irányítók szakszervezetével, erőteljesen fejlesztették hadsereget, felfegyverzték és pénzelték a mudzaheddin lázadókat Afganisztánban a szovjet megszállás ellen, hasonlóképpen az „antiszandinista szabadságharcosokat” Nicaraguában, hangot adtak a Szovjetunió „gonosz hatalmával” szembeni kérelmetlen gyűlöletüknek. Kohl határozottan lépett Németország újraegyesítése érdekében, vezette az EU Maastrichti Szerződésének munkálatait, kormánya sietve legitímálta Jugoszlávia felbomlását, és engedélyezte a német haderő korábban tilos külföldi bevetéseit.

*Bármilyen is a valóság, a szovjet kommunizmus összeomlását 1989 és 1991 között Reagan–Thatcher–Kohl „hármast” győzelmeként festhetjük le, amellyel határozottabb lett az erőteljesebb elít és vezetők felé mozduló eltolódás. Az Egyesült Államokban a kemény piaci racionalizmus és a „vegyük le a kormányt az emberek válláról” elvárásai dob-dübörgéssel hallatszottak, és 1994-ben a Newt Gingrich önjelölt „forradalmi” vezetése idején a Kongresszusban a republikánusok győzelméhez vezetett. A csökkentett amerikai katonai kiadások vélt ostobasága a szovjet összeomlás hajnalán egy teljesen összeállt agresszív neokonzervatív elít segélykiáltása lett (pl. Kristol és Kagan 2000). Az elít taktikája nyilvánvalóvá vált a Clinton elleni *impeachment* eljárásban. Amikor az elít George W. Bush lován elbukta a 2000. évi elnöki választásokat, könnyörtelenül kiaknázta választási előnyét Floridában, hogy megszerezze a baráti legfelsőbb bíróság többségétől a Fehér Házhoz a kulcsot. Donald Rumsfeld és az elít több más vezetője azonnal tárgyalni kezdett, (bár titokban) Szaddam Husszein rendszerének*

eltörléséről Irakban; az elnök Dick Cheney, csendben koncentráta a végrehajtó hatalmat az Egyesült Államok történetében addig példa nélkül álló módon; és az elít kongresszusi vezetőinek és Washington „K Street” üzleti lobbistáinak szimbiózisával megkezdődött az energiaipar, a kommunikáció, a pénzügy és más fő gazdasági ágazatok alapos deregulációja. 2001 során, különösen szeptember 9-ét követően, az amerikai politika megfigyelői előtt már derengeni kezdett, hogy megalkuvást nem tűrő elít került hatalomra. Az egyesült államokbeli változással egy időben Junichiro Koizumi lett áprilisban Japán miniszterelnöke; májusban Silvio Berlusconi robbant be a hatalomba Rómában; Tony Blair egy hónappal később, majdnem közfelkiáltással megnyerte a második választását, és novemberben John Howard kijátszotta a menekült és migráns tömegek és a terrorizmus miatti félelem kártyáját, hogy elsöprő, harmadik választási győzelmet arasson Ausztráliában.

A jelenlegi elít és vezetők értékelése

Az elít szövetségei a 21. század első éveiben sokkal komplexebbek, mint a 20. század „jégmadár” korszakában. Itt már nemzetközi – gazdasági, politikai, katonai és hírszerző – elít kartellek jelennek meg, amelyek nemzeti elemei segítik egymás pozícióit és politikáját. A kartellekben az elít pozicionálása ugyanolyan fontos, mint a nemzeti hatalmi játékokban a pozíciószerezés. A kartellek nemzeti komponenseinek vezetői gyakran konzultálnak egymással, szabadon veszik kölcsön egymás politikai repertoárjának elemeit, és támogatják egymást válságokban és

választási kampányokban. A nonstop elektronikus média is segítője a politikai versenyzőknek, amelyek inkább stílusbeliek, mint lényegiek. A támogatás keresésében inkább személyekre és vezetői imázsra támaszkodnak, mintsem politikai platformokra, céljuk a közvéleménytől rövid távú jóváhagyást, és nem hosszú távú támogatottságot szerezni. E változások fokozatosan történtek, elsősorban az eliten belül, így nehezen felmérhetők.

Egyre több oroszlánszerű elit és erőteljes vezető nyilvánul meg a legtöbb liberális demokráciában. Valós képet mutat erről a Bush-elit amerikai geopolitikai hegemoniával kapcsolatos követelése. Erőközpontú belső „vulkánjaival”, spártai elánjával, a végrehajtó hatalom koncentrációjával és üggyöntő döntéseivel a Bush-elit világosan oroszlánszerű vonásokat mutat. Az uralkodó elitek és vezetők Japánban és több európai országban masszív és erőteljes lépésekkel próbálják meg enyhíteni a gazdasági stagnálást és a munkanélküliséget. Japánban például Koizumi és társai véget vetettek a 15 éves deflációnak, szították a nacionalizmust és fejlesztették a katonai erőt, és megtörték azt az irányt, amelyet a bürokraták, az üzleti élet és az LDP vezetőinek „vas háromszöge” oly régóta tartott a gazdaságpolitikában. Merkel Németországban és De Villepin és árnyéka Sarkozy, Franciaországban keményen próbálják letörni – különösen a fiatalokat sújtó – magas munkanélküliséget. A 2001. szeptember 11-ét követő időszakban szinte mindenütt biztonsági félelmek vezénylik az elitet abban, hogy növeljék a felderítő–biztonsági apparátust és megfigyeljék a tömegeket, főképp a bevándorló muzulmán közösségeket. Gondoljuk végig, hogy a Bush adminisztráció a becslések szerint mintegy 45 millió amerikai lakos tele-

fonját hallgatta le titkosan és e-mailjeit figyelte meg, valamint sok lakos nemzetközi banki átutalásait követte titkosan. Vagy gondoljunk bele a Blair-kormány részletes monitoring és felderítő munkájába, amikor tavaly augusztusban megakadályozták, hogy két brit lakos amerikai repülőjáratokat robbantson fel. Vagy gondoljunk végig az európai kormányoknak a CIA titkos szállításában való részvételét, amelynek következményeként több ezer terroristagyanús személyt szállítottak repülőtereken, repülőgépeken titokban bebörtönzésük helyszínére.

Más szempontokból is egyértelmű az oroszlánszerű elitek és vezetők megjelenése. A régi Labour hagyományokkal határozottan ellentétben, Tony Blair és köre számottevő forrásokat és célirányos lehetőséget biztosított az Egyesült Királyság végrehajtó hatalmának a politika megvalósítására. Kampány-hozzájárulásokért cserébe címeket és díjakat adnak, és a vállalatoknak lukratív beruházási lehetőségeket a közszférában. A Bush-elit tagjaihoz hasonlóan, a végrehajtó elit magjának döntő része Blair körül sem szolgálta végig a párt és parlamenti tanoncéveket, hanem intellektuális műhelyekből (*think tank*), PR-cégektől, az üzleti világból és egyéb helyekről repültek be a hatalmi pozícióba. Blair és tisztjei bátor lépéssel részt vettek az iraki invázióban, két kabinet, a parlamenti ellenzék, a Labour Párt és a brit közvélemény heves ellenállásával szemben. Ausztráliában John Howard és az őt körülvevő elit, amely hasonlóan parlamenten kívüli eredetű, a parlament és a közvélemény éles opponálásának ellenére csatlakozott Irakban a „hajlandók koalíciójához”. A Howard-elit kétszer indított kockázatos katonai békefenntartó missziót Kelet-Timorban, katonai beavatkozást hajtott végre a

Solomon-szigeteken, megelőző támadásokkal fenyegetett Dél-Kelet-Ázsiában terrorista csapatokat, és háromszor nyert választásokat szókimondó kampánnyal, amellyel „felborzolta” a szavazók félelmét. Olaszországban négy évig Silvio Berlusconi és a körülötte lévő elit laza játékot folytatott a parlamenti és bírói gyakorlattal, szinte kizárólagosan ellenőrizte a televíziót, és az olasz közvélemény akarata ellenére követte Busht, Blairt, Howardot és elítjeiket Irakba. Dániában, amikor a közvélemény bevándorlással kapcsolatos félelmei erősebbek lettek a külügy dolgainál, Anders Fogh Rasmussen kormánya felére csökkentette a menedékjogot kapók számát, kifizette az afgán menekülteknek a haza utat, és korlátozta a muzulmán vallási vezetők beutazását anélkül, hogy a bevándorlásellenes Néppárt megerősödött volna, vagy még szigorúbb intézkedéseket követelt volna. Amint azt Donald Rumsfeld hatéves uralma a Pentagonban is illusztrálja, a politika katasztrófáiért felelős elit csúcsetezőket nem ellenőrizheti sem a parlament, sem a pártok, és nem állíthatja őket félre a legfelső politikai vezető sem.

Felmerül a kérdés, hogy az oroszulánszerű elitek és erőteljes vezetők megjelenése tényleg csak egy feltétele a liberális demokráciák radarernyőjén? Összekeverem-e a viszonylag normális hatalmi változásokat, amelyeket talán a korunk centripetális nyomásai tesznek élesebbé az elit és vezetői módzatok alapvető és tartós változásával? Nagyon sok jel mutat azonban arra, hogy a Bush-elit önhittségében és hibás számításai-ban katasztrófális módon túllépte az Egyesült Államok katonai erejét, és romba döntötte az ország geopolitikai hegemóniára vonatkozó törekvéseit. Több jel mutat arra, hogy az Egyesült Államok politikai elitje

mélyen kiábrándult az iraki és afganisztáni eseményekből, az adminisztrációnak a Katrina-hurrikán New Orleans-i pusztítása során tapasztalt cselekvésképtelenségétől, és a Bush-elit szövetségesei és üzletfelei közti korrupt és gyáva megállapodásokból. Ha a demokraták a Kongresszusban az időközi választások során a jövő hónapban újra hatalomra kerülnek, valószínűleg folytatódik az elit politikai bénasága, de Bush, Cheney és vezető politikustársai mindenképpen kivonulnak a hatalomból 2008 végén. A kiterjedt katonai akciók és az ásitó fiskális deficit súlyos számláit az utódaiknak kell majd megfizetniük. Tony Blair és kormányának hatalomból való kiválása Londonban, meg fogja előzni a Bush-elit kivonulását. Silvio Berlusconi már kikerült Rómában a hatalomból, talán örökre. Junichiro Koizumit felváltotta Shinzo Abe, aki némileg ismeretlen súlyú személy. Ausztráliában 2007-ben szövetségi választások lesznek, bizonyosan John Howard utolsó választása lesz ez. Röviden, a minta, amelyet felvázoltam, nem egyértelmű; lehet hogy inkább tiszavirág életű és nem lesz olyan tartós. Mindenesetre megér egy-két záró megjegyzést.

Záró megjegyzések

Először is, korunk oroszulánszerű elitjei és erőteljes vezetői a két háború közti Európában látott elődjeikhez képest igencsak bátor-talanok. A feltárt változás csak csekély mértékben hasonlít az akkori forradalmi változásokhoz. A különbség Pareto tézisében részben megtalálható: a mély és erőszakos elit körforgás csak háborúk, vagy más, valóban robbanásszerű válságok eredménye. Bár feltételezhető, hogy az iraki és afganisztáni

táni katonai események súlyos válságot okoznak az Egyesült Államokban, az elitek és vezetők változása, ott és mindenütt másutt, többé-kevésbé fokozatosan valósul meg minden ország elit rétegeiben, és többé-kevésbé az intézményekkel párhuzamosan. A liberális demokráciát ez nem rázza meg egyértelműen. Történelmi léptékek mérve bátortalan, de a jelenlegi elitek és a vezetők, akikről eddig tárgyaltam, döntéseiket nacionalista és populisták köntösbe öltöztetik, önmagukat a morálisan felsőbbrendű „anyaország” győzteseinek mutatják be. A terrorista veszélyt azért ábrázolják, hogy igazolják a kemény beavatkozó lépéseket, amelyek közül sokat nem lehetne „biztonságosan” közzétenni. A tömeg támogatását napi és alaposan megtervezett médiajelenléttel szerzik meg, ezekben az ellenfeleiket gyávának ábrázolják, patriotizmusukat megkérdőjelezzik.

Másodsorban, mennyiben mellékterméke a változás az Egyesült Államok fejlődésének? Az Egyesült Államok befolyása – ha akarjuk „hegemóniája” – miatt a Bush-elit agresszív lépései hasonló lépéseket tettek másutt is lehetővé. Így a Blair–Berlusconi–Howard–Rasmussen és Hosé Maria Aznar vezette kormányok csatlakoztak Bush elitjének katonai beavatkozásaihoz Afganisztánban majd Irakban, ugyanúgy, mint azt a legtöbb kelet-európai ország uralkodó elitje és vezetői tették. Motivációjuk ebben saját szövetségeik és az Egyesült Államokkal folytatott mindennél fontosabb kereskedelmi kapcsolatok fenntartása volt, továbbá, hogy felmérték: a saját biztonsági érdekük is diktálja a költséges beavatkozást. Hasonlóan, a migráns közösségek elleni lépések, amelyek felderíthetik a terrorista sejteket, szintén legalább részben az Egyesült Államok hírszerzésének követelésére történhettek.

Kérdés, hogy az általam vázolt változás nem annak kicsengése-e, ami az Egyesült Államokban történt?

Egy másik kérdés, hogy az Egyesült Államok eseményei – a Bush-elit felemelkedése és lépései – önmagukban aberrációt jelentenek, amelyek hamarosan eltűnnek. A Bush-elit vizsgáló tonnányi irodalom ellenére, erről nincs egyöntetű vélemény. Az iraki támadásra vonatkozó döntés különösen az elit belső szentségén kívülieket lepte meg. A 2001. szeptember 11-ei terrorista támadás, amelyet a közvélemény számára Irakkal kapcsolatban a legfőbb érvként használtak, nem változtatta meg az Egyesült Államok nemzetközi helyzetét. Az 1942. évi – Jimmy Dulittle vezette tokiói – légitámadáshoz hasonlóan, a szeptember 11-ei események, amelyek során légi utasszállító gépeket foglaltak el és irányított rakétaként használtak, szinte megismételhetetlen események, és bármennyire is tragikusak, az emberéletben mért áldozatok száma messze alatta marad az Egyesült Államokban évente öngyilkosságban vagy autóbalesetben meghaltak számának (17 000 fő és 40 000 fő). Az Al Khaida és Afganisztánban a talibánok felderítése egyértelműen szükséges és politikailag lényeges volt az iraki invázióra vonatkozó döntés – hebrencsek örült szüleménye, és történelmi tévedése volt azzal kapcsolatban, hogy mennyire képes az Egyesült Államok „szabadságot és demokráciát” elültetni egy olyan országban, ahol az soha nem létezett, vagy pedig egy sokkal nagyobb, de ugyanúgy kétséges titkos stratégia része, amellyel Irakban egy olyan katonai platformot akartak létrehozni, ahonnan biztosítani lehet a közel-keleti olajellátást és Izraelt. A következménye mindenesetre a Bush-elit politikai hitelessé-

gének, sőt legitimitásának megrendülése volt, így egyre kevésbé szolgálhat irányítóként más liberális demokráciák elitjének és vezetőinek. Az Egyesült Államokban az oroszlánszerű elitek és erőteljes vezetők felé mutató elmozdulás véget is érhet.

A liberális demokráciákon továbbra is megmarad az erős centripetális nyomás, sőt valószínűleg nőni fog. Az elitek és a vezetők érzik, hogy a nyomásra bátrabb, még erőteljesebb választ kell adniuk. A nem igazán karizmatikusnak nevezhető vezetőkkel a liberális demokráciák továbbra is őrzik az erős

köznepi támogatottság jellegét. A támogatás szerzésében érzelmi és irracionális retorikára támaszkodnak, és alaposan irányítják, alakítják a vezetői imázst. Mögöttük az oroszlánszerű elitek állnak, akik előnyét élvezik a nagy és széles plutokrata réteggel való politikai szövetségeknél. Látni továbbra is csak azt lehet, hogy ezek az elitek erősek és élénkek, értékelik a lojalitást, a szakértelmet és az intellektuális tanácsot, szembevetően centralizálják a végrehajtó hatalmat néhány kézben, és így ki lesznek téve hibáknak és a rókák újbóli megjelenésének.

HEINRICH BEST

**A DEMOKRÁCIA STABILIZÁLÁSA
KELET-EURÓPÁBAN
ÉS A RENDKÍVÜL VÁLTOZÓ POLITIKAI
ELITEK**

Az előadásom a rendszerváltást követő időszak politikai elitje körforgásának és konszolidálódásának kérdésével foglalkozik. Utalok benne a Vilfredo Pareto által bevezetett elméleti és empirikus elitkutatás klasszikus témájára, amely szerint az elitek jelenléte minden társadalom állandó és univerzális tulajdonsága, az elitekhez való tartozás fluktuáló és időben korlátozott: az elit tagjai halandó istenek, soha nem érezhetik biztonságban magukat, és nem befolyásolhatják utódlásukat sem. Az „oroszlánokat” zaklatják a „rókák”, és folytonosan új kihívók jelennek meg. A kialakult elit egy darabig lassítja, akár meg is állíthatja a megújulás folyamatát, és messzemenően ellenőrzi azt, hogy az elitből *via naturalis* kilépők helyébe újak lépjenek. A kialakult elit mégsem élvezheti hosszú ideig a dolgok illetően boldog állását, hiszen a stabilitás általában a dekadenciától és a társadalom egészétől való elidegenedés ára. Előbb vagy utóbb ellenelitek fogják sikeresen megkérdőjelezni a kialakult elitet, felváltják vagy akár megszüntetik őket, ha úgy érzik, hogy ezt meg kell tenniük. „A történelem az elitek temetője” – mondta Pareto, és ezzel a boldog kihívók képét idézi fel, akik elődjeik sírjai között buliznak.

Az elitelmélet korai kutatói szerint az elitek körforgása és konszolidálódása ciklikus szakaszonként történik, és tervezett emberi

beavatkozással aligha befolyásolható. Vastörvények élnek, amelyek könnyörtelenül alakítják és divatba hozzák a társadalmak és politikák struktúráját. Robert Michael (1915. 408. o.) ezt a gondolatot érzékletes és félelmetes képpé fogalmazta át.

„A történelem demokratikus áramai egymást követő hullámokra hasonlítanak. Mindig ugyanazon a sziklán törnek meg. Újra meg újra megújulnak. E folyamatos látvány egyszerre bátorító és lehangoló. Amikor a demokráciák a fejlődés egy bizonyos fokára jutnak, fokozatos átalakuláson esnek át, elfogadva egy arisztokratikus szellemet és gyakran arisztokratikus formákat is, amelyekkel szemben a kezdet kezdetén oly hevesen harcoltak. Új vádlók tűnnek fel, hogy kérdőre vonják az árulót; a dicsőséges harcok és dicstelen hatalom korszakát követően a régi uralkodó osztállyal való egybeolvadással érnek véget; ezt követően újra támadják őket az új ellenzők, akik a demokrácia nevében jelennek meg. E kegyetlen játék valószínűleg vég nélkül folyik.”

A Robert Michael által említett arisztokratikus szellem valójában a politikai elitek társadal-

mi bezáródása felé mutató tendencia, amely az utánpótlás csatornáinak megnyitása és szélesedése felé mutató tendenciával jár együtt, és ez a demokráciát árnyékként követi. A társadalmi bezárulkozásra való hajlam, az insider–outsider közti különbség, a karrierok védelme és privilégiumok felhalmozásai a hagyományosan, és némi eufemizmusmal politika professzionalizálásának nevezett folyamat alapvető elemei. (Best 2003) Mint minden szociológiai törvénynek, az elitelmélet klasszikus szerzői vastörvényeinek is ki kell állniuk a történelem próbáját, azaz a társadalmi és politikai fejlődés folyamán felhalmozott empirikus bizonyítékkal való konfrontációt. Az tény, hogy vége a kommunizmusnak Közép- és Kelet-Európában, új betekintést ad a politikai fejlődések útjába és mechanizmusába mintegy 15 évvel a régióban lezajlott többjelöltes választások és reprezentatív politikai intézmények újraalapítását követően. A kérdés, hogy az elit felváltása – az elit konszolidálódása – az elit felváltása ciklus annyira meghatározó-e, mint ahogy azt az elitelmélet klasszikus szerzői kijelentették, vagy lehetetlen, de legalábbis paradoxon konfigurációkat találunk-e, mint a rendszerstabilitás az elit konszolidálódása nélkül. A kutatás lehetőséget ad arra, hogy újonnan betekintsünk a rendszer tranzakcióinak és átalakulásainak dinamikájába, és ezt a reprezentatív elitek legátfogóbb adatbázisának léte is támogatja, amelyet az EurElit projekt keretében alakítottak ki. (Best és Edinger 2005)

Az EurElit projekt és különböző előfutárai legalább két lényeges szempontból szélesebb alapon mutatták be az európai parlamenti utánpótlás biztosítását és a képviselői karrierok hosszú távú fejlődését. Először: rekonstruálni tudjuk az európai representa-

tív elitek fejlődését az elmúlt 150 évben a két interaktív vagy inkább kontraaktív folyamatok eredményeképpen a professzionalizálódás és demokratizálódás révén. Másodsorban: az európai reprezentatív elitek összetételének változását leginkább a különböző kihívásra való válaszok sorozataként érthetjük meg, a professzionalizáció és demokratizálódás folyamatának politikájával való konfrontálódás során. Előadásomban azt taglalom, hogy a reprezentatív elitek felemelkedése és ezt követő átalakulása a posztkommunista körülmények közepette milyen nagy mértékben és milyen formában illeszkedik a fejlődési és értelmezési sémába. Először azonban ezeket a sémákat vázolom és a nyugat-európai parlamenti elitek tanulmányozásának legfontosabb empirikus eredményeihez viszonyítom.

Az európai jogalkotói utánpótlás biztosításról folytatott hosszú távú tanulmányunk megmutatta, hogy az adatokból leszűrhető tendenciák aligha illeszkednek a politikai fejlődés lineáris koncepciójába. Még ha e koncepció legáltalánosabb formáját is alkalmazzuk, amely feltételezi, hogy a fejlődés széles iránya „a társadalom szükségyszerű nyitása” és „a választás lehetőségeinek terjedése” (Apter 1973, 6. o.), akkor is ellentmondó a kép, amit kapunk: míg az európai parlamentek már régóta nem a gazdagok és előkelők exkluzív klubjai, míg egyre több nő kerül a parlamenti közgyűlés terembe, egyéb korlátok emelkednek, amelyek a nemek és az osztályok elválasztó vonalának helyébe lépnek. Ezek az új korlátok és szűrők már nem osztályhierarchiát és értékrendszereket tükröznek, melyek a toborzás módozatain keresztül is fennmaradnak a társadalmakban, hanem a politikai rendszerek sokkal szűkebb területein helyezkednek el.

Fokozatosan kirekesztik a parlamenti képviselők sorából a termelő vagy elosztó gazdasági tevékenységgel rendelkezőket (mint vállalkozók, menedzserek, munkavállalók és mezőgazdászok), ennek megfelelően ebbe az irányba mutat a közalkalmazottak és nyomásgyakorló csoportok, szervezetek és pártok tisztviselőinek (időszakos) létszámnövekedése, a helyi és regionális hivatalok (szakaszos és párhuzamos) növekvő sűrűsége és a párhierarchiák magasabb soraiba beágyazódó kihívók növekvő száma. Az Európai Parlamentbe való bejutás formális akadályainak eltörlését így egy informális insider–outsider különbség kialakítása váltotta fel, amelyet néhány párt és választott szervezet keményen irányított és vezetett. Ma, akik a választott közhivatalokba választhatók (a költségvetés és a munkahely biztonsága alapján), akik végzettsége és képessége hasznos a politikai karrierhez (lehetőség szerint valamilyenfajta egyetemi diplomával tanúsítva) és akik hajlandók és képesek magukat a helyi és párhivatalokba beültetni, jókora esélyt szerezhetnek arra, hogy áthatoljanak a szűrőkön és leküzdjék a parlamenti helyhez vezető út akadályait. Az insider–outsider differenciál kialakulása és a parlamenti képviselők utánpótlás-biztosítási lehetőségének (informális) karrierré válásával együtt alkotja a politikai professzionizálódás alapját. A politikai szakma, amely e folyamat eredménye, még mindig néhány szokatlan vonással rendelkezik. A jelöltek általában 40-45 éves kor között fogadnak el főállású hivatali, vagy alakulnak át főállású politikussá, egy nem politikai foglalkozásban kialakított szakmai karriert követően. Nem sok változás volt e tekintetben a vizsgálat idején, a pártok és nyomásgyakorló csoportok és szervezetek kínálta „politikai”

foglalkozásokból való utánpótlás-biztosítás még csökkent is az 1970-es évek és az 1990-es évek közepe között (bár azóta némileg emelkedett). A politikai szakember pályafutását rendszerint jóval korábban politikai amatőrként kezdi meg. A főállású választott hivatal egy későbbi – bár viszonylag biztos – jutalom, hiszen a forgás a választásokat követően általában alacsony vagy mérsékelt. E karrier-minta, valamint a korábban említett belépési kritériumok kedveznek a közszolgálatból érkezőknek, ami a második világháborút követően az európai parlamentekben egy mérsékelt szakmai kategóriává vált, megelőzve az önfoglalkoztatottakat, a termelő és elosztó gazdasági területeken dolgozókat, sőt versenyezve még a pártok és nyomásgyakorló csoportok tisztségviselőivel is. (Best 2003)

A közszolgálat felemelkedését (a 19. századi korai fénykorát, majd a két világháború közti hanyatlását követően), mint az európai képviselők előnyben részesített „beszállító” ágazatát a kartellpártok megjelenésével hozhatjuk párhuzamba, amely „egyre nagyobb mértékben támaszkodik az állam által biztosított támogatásokra és egyéb juttatásokra és kedvezményekre”. Egyrészt azazal, hogy a politika egyre inkább önreferencia alapú és egyre inkább szakma (Katz és Mayer), a közszolgálati háttérű képviselők a párt és az állam összeolvadását inkarnálják: míg állami munkáltatójuk szponzorálta őket amatőr vagy félamatőr politikusi létükben nagyvonalú mentességekkel, kivételekkel, most menedéket kínál a politikai karrier problematikussá válásakor. Másrészt viszont, a háttérük és tulajdonképpeni érdeklődésük „az állam ügynökeként” való cselekvésre készíti őket képviseleti szerepükben is (Katz és Mayer). Az egyéb politikai

háttérü pályázók nem élvezik ugyanazokat a privilégiumokat, és aránytalanul kedvezőlenebb kockázat/haszon aránnyal szembesülnek politikai karrierjük elindításakor. A főállású pártfunkcionáriusok, akik alternatívát jelenthetnek a közalkalmazottakkal szemben a közhivatal és „privát” foglalkozás összeegyeztethetősége terén, költséges opciót jelentenek munkáltatóiknak, és valószínűleg nehezebben „eladhatók” a szavazóknak, mint megfelelő képviselők az állami tisztviselőknél, akik még mindig építhetnek a pártatlanság és a közszolgálatnak tulajdonított kompetencia „némileg megfakult” aurájára. A közszolgálat vált a parlamenti utánpótlás-biztosítás számára a legfontosabb társadalmi ágazattá, ami azonban nemcsak a pályázók és a választhatók költség/haszon számítását tükrözi, hanem a nyugat-európai politikában a második világháború utáni kétpólusú világ legnagyobb kihívásához is kapcsolható: a konszenzussal egységesített politikák és társadalmak létrehozásával mint a kommunizmus fenntartásának feltételével. A konfliktusok közvetítése és a társadalmak integrálása volt az iránymutató parancs; a vállalati érdek közvetítése és különösen a jóléti állam juttatásainak kiterjesztése volt a legfontosabb konszenzusteremtő politika. A „konszenzus mint kihívás” tükröződött a parlamenti utánpótlás-biztosításban is: a szakértők újraelosztása, akik elsősorban a közszolgálatban találhatóak, a mai napig uralkodó elem. Javaslatunk szerint, a kihívás – válasz modellt úgy kell kiterjeszteni, hogy az az európai jogalkotói utánpótlás-biztosítás hosszú távú átalakulásának általános magyarázó sémájává váljon. A lineáris fejlődéssel ellentétben, a társadalmi struktúrák átalakulását általában követve, a parlamenti vezetői csoportok változási mintája

tükrözi a politikák és társadalmak legfontosabb kihívásainak sorát, amióta (Nyugat-)Európa a demokratizálódás és iparosodás korszakába lépett. A közszolgálat dominanciájának első szakasza sok nemzeti parlamentben a 19. században az állam- és nemzetépítés korszakával esik egybe. Ebben a szakaszban „a szimbólumspecialisták” és a végrehajtó hatalom alkalmazásának szakértői játszottak domináns szerepet – mindkét típus a közszolgálat magasabb soraiban volt található. A második kihívásra a felgyorsult gazdasági változás szakaszában kellett válaszolni, amikor a legtöbb európai társadalom az iparosodás minden hatásával szembesült. Ebben a szakaszban a gazdagság kialakításának és növelésének szakértői (vállalkozók és földtulajdonosok) voltak többségben a parlamentben. A harmadik kihívás a tömegdemokrácia kialakulása és az állami apparátuson kívüli szervezeti erő akkumulálása volt (mint pártok és nyomásgyakorló csoportok). Ebben a szakaszban emelkedtek ki a tömegmobilizálás és a közvetítőszervezetek működtetésének szakértői. Itt is látható a Katz és Mayer párttipológiájához fűződő kapcsolat, ahol az „elit párt”, a magas rangú állami tisztviselők és a gazdasági elit (vállalkozók és nagy földtulajdonosok) számára biztosítja a politikai játékteret, a „tömegpárt”, mely a Michael-féle pártok és nyomásgyakorló csoportok tisztviselőinek kínál karrierlehetőséget, és a mindekit befogadó párt, amely a közszolgálatból érkező „újraelosztási szakértők” számára képez melegtárgyat, és amely végül átalakul kartellpárttá. A jogalkotói toborzás és a második világháborút követően (Nyugat-)Európában kialakult karrierminták közelítését így a pártrendszerek és legfontosabb politikai alternatívák egyre növekvő fejlesztési szinkronizá-

lásának tulajdoníthatjuk, míg a változtatások formális struktúráinak lehetősége (a választási törvény vagy a hozzáférés szabályai), vagy a társadalmi változások, elveszítették jelentőségüket.

Egyébként az európai parlamenti utánpótlás-biztosítás és karrierrek hosszú távú tanulmányozásának alapvető koncepcióját könnyen lefordíthatjuk a módszertani individualizmus elméleti kereteire: a professzionizálódást egy olyan folyamatként értékelhetjük, amelyet a kialakult képviselői elit önértéke mozgat, amely szeretné felemelni és fenntartani a köztük és a „nem profi” konkurencia közti határvonalat, akik a hatalom és privilégiumok belső köréhez kívánnak hozzáférni. A professzionizmust egyrészt eszköznek tekinthetjük, amellyel legitimálni kívánják a „reproduktív körforgás” folyamatába később érkezőket. Másrészt, a „demokratizálódást” az ellenelíttekkel szemben lehet felhasználni, amelynek keretében ezek a hatalomért harcolnak és megpróbálják megnyerni a kirekesztettek támogatását. Ez egy erős legitimáló és mobilizáló cél, amely a vezetőit a hatalom közelébe és a politika privilégiumaihoz segítik.

Az a kérdés, hogy a politikai elit változását a kommunista kelet-európai rendszerváltást követően milyen mértékben és hogyan lehet a demokratizálódás és professzionizálódás interakciója és ellenakciója keretében megérteni. E kérdések tárgyalásakor először azt kell vizsgálnunk, hogy a kelet-európai rendszerváltozások kivételesek, ha nem unikálisak voltak, minden korábbi európai forradalomhoz képest. Míg ez utóbbiak rendszerint egy franchise bővítéshez vezettek – és ide soroljuk a portugál forradalmat és Spanyolországban a Franco-rezsim békés elvetését, amikor mindkét országban beve-

zették a nők szavazati jogát –, a kommunizmus elvetése Kelet-Európában az országokban egy teljes mértékben nem franchise lakosság körében történt. A szavazás a felnőtt lakosság de facto kötelessége volt, amelyet a rendszerek ellenőriztek és érvényesítettek, hiszen a választásokat saját hatalmi struktúrájuk legitimálásának rituáléjaként használták. A lakosság egészének politikai mobilizálását (néhány „népellenség” kivételével) a kommunista/szocialista típusú totalitárius rezsimek különleges tulajdonságának tekinthetjük – mivel a náciizmus formálisan kizárta a nemkívánatos faji (és politika) kategóriákat a választók sorából, és a fasizmus a választási folyamatot az állam kvótarendszeréhez kapcsolta.

A posztkommunista „demokratizálódást” ezért nem tekinthetjük a franchise és a jogosultságok kiterjesztésének, ahogy azt korábban a hosszú távú európai parlamenti utánpótlás-biztosításról szóló tanulmányunkban tettük. Ehelyett a posztkommunista demokratizálódást a civil társadalom hatalommal való felruházásának és a politikai ellenőrzés távoli helyszínétől a választókhöz való áthelyezésének kell tekinteni, amely formálisan és tényszerűen azok kezébe helyeződik, akik a politikai pártok és az őket képviselő jelöltek között választanak. Ennek következtében a politikai elitek demokratizálódásának posztkommunista demokratizációs indikátorait, amelyeket korábbi tanulmányainkban alkalmaztunk, most nem használhatjuk, legalábbis nem a demokratizálódás indikátoraként. Hasonló diagnózist lehet alkalmazni a politikai professzionizálódásra is. A munkásosztály pártjai kezdettől fogva a politikai professzionizálódás úttörői és elősegítői voltak – ezt a jelenséget Robert Michaels az első világháború előtti német szociáldemok-

rácia kapcsán már kimerítően leírta. A szocialista párt „funkcionáriusai” egyrészt szerepmoddellé váltak, amelyet a polgári pártok is adaptáltak, másrészt a Duverger-féle „fertőzés balról” törvényének jó példájává.

Bár a kommunisták kritizálták a politikai professzionalizálódás folyamatát a szocialista pártokban, amelyekből kiváltak, és bár néha mindezt a korrupcióval és a munkásosztálytól való eltávolodással igazoltak, amelyet a szocialista pártok politikai professzionalizálódásra való hajlama okozott, önmaguk a politikai professzionalizálódás mestereivé váltak. Az insider–outsider differenciál létrehozása, egy speciális *esprit de corps* és – természetesen a hatalom kebelében lévőeknek a privilégiumok juttatása – mind a kommunista káder párt strukturális jellemzője (Michels 1915). A főállású kommunista pártfunkcionáriusok bizonyos értelemben professzionálisabbak voltak, mint a mai nyugati képviseleti demokráciában a professzionális politikusok, mivel az ő karrierjük korábban kezdődött, általában húszas éveik közepén váltak főállású pártfunkcionáriussá és különböző pártakadémiákon egyfajta „munkahelyi képzésben” részesültek. (Best és Mestrup 2003). Aktív életük hátralévő részében számíthattak arra, hogy a párt és tömegszervezetei apparátusában maradtak, és egy olyan karriert futnak be, amely a legtöbb funkcionárius számára folytonos és kezdettől fogva kiszámítható volt. Ebben az értelemben sokkal professzionálisabbak voltak, mint a képviseleti demokráciák professzionális politikusai, akik általában negyvenes éveik közepén váltak főállású pártfunkcionáriussá, „munkahelyi képzésben” csak megválasztásuk után részesülnek és politikai karrierjük során soha nem érezhetik magukat biztonságban. A posztkommunista

politikai demokratizálódás ebből a szempontból egyfajta politikai deprofesszionalizálódással járt együtt, mely az új politikai vezetőket és aspiránsokat kitette a rendkívül ingadozó választói szerencsének, magukra hagyta őket szervezett támogató struktúrák nélkül – például pártok – melyek stabilizálhatták volna karrierjüket. A posztkommunista felállás tehát egyedülálló és kivételes az európai képviseleti demokráciák történetében: a demokratizálódás a választási jog kiterjesztésével (egyben a választók hatalmának megvonásával) a politikai elit deprofesszionalizálódásával járt együtt.

A választók hatalmának megvonása érthetően kapcsolódik az ingadozó választói viselkedéshez, hisz a posztkommunista szavazók, a kommunista rendszerek hosszan tartó szavazásmeghatározását követően, inkább adják szavazatukat a versengő politikai pártokra, semhogy elkötelezzék magukat egyetlen párt mellett. Ez magában foglalhatja a nem szavazást is, hiszen a több évtizedes kényszerű konformista szavazást követően a szavazók ma otthon is maradhatnak a szavazás napján és távolból követhetik a politikai eseményeket. Véleményünk szerint a poszt-szocialista demokratizálódás összekapcsolható a posztkommunista politikai elit deprofesszionalizálódásával is, mivel a politikai professzionalizmus, abban az értelemben, hogy a politikai elit önmagától megfosztja a hatalmat, a választók hatalommal való felruházását is jelentené (*empowerment – disempowerment*). Innen nézve az ingadozó szavazási viselkedés a választók önvédő mechanizmusa az önmagukban forgó elitkartellek kialakulásával szemben. Egyfajta metaforaként azt is mondhatnánk, hogy a posztkommunista demokratizálódás harc a civil társadalom és a politikai elit kialakulása kö-

zött, amelyben a civil társadalom tagadja a politikai elitől a teljes professzionalizálódás állapotát azzal, hogy minden lehető alkalommal kiszavazza a hivatalból.

A folytonos osztracizmus eredményét a rendkívül magas forgási arányokban is láthatjuk, amelyek 15 évvel a posztkommunista demokratizálódás kezdete után csak egyszer csökkentek (Magyarországon a 4. demokratikus választásokkal) a kritikus 40%-os küszöb alá, és amelyek – a kezdeti hanyatlást követően – újra lényegessé váltak olyan országokban, mint Szlovákia, Bulgária és Lengyelország. A 13 posztkommunista politikai rendszer komparatív elemzése azt mutatta, hogy a 2. és 3. demokratikus választások közti kezdeti csökkenés után a nemzeti parlamenti képviselők átlagos forgási aránya folyamatosan a magas 55% körül maradt. Ez lényegesen magasabb, mint Nyugat-Európában, ahol az 1860-as évek óta az átlagos forgási arány soha nem haladta meg az 50%-ot, és az 1950-es évek eleje óta a 20 és 35% között fluktuált (Best és Cotta 2000, 504. o.). Az 1980-as évek végén Nyugat-Európában a 20%-os forgási arányról induló erős növekedés is (35%-ra az 1990-es évek végén) még mindig e sávon belül maradt. Ha elfogadjuk azt a hagyományos nézetet, hogy a demokratikus rendszer stabilitása a politikai élet képviselőinek stabilitásával függ össze, és a konszenzust elősegítő mechanizmusok és gyakorlatok is kialakulhatnak, ezek az eredmények aggodalomra kell, hogy okot adjanak a posztkommunista demokráciák jövőbeni fejlődése szempontjából. Három oka van annak, hogy a kelet-európai politikák jövőjét kevésbé ragyogó fényben lássuk:

1. A posztkommunista parlamentek között a normál forgási eltérés 5,6%-ról (2. demok-

ratikus választások) 11,2%-ra (5. demokratikus választások) emelkedtek, amely a politikai karrier stabilitásában növekvő differenciálódást jelez. Magyarország, a Cseh Köztársaság és Szlovénia a forgási arányok folyamatos és szignifikáns csökkenését mutatják, bár csak Magyarország érte eddig el a nyugat-európai átlagos szintet. Egy nagyobb csoport, Észtország, Lettország, Oroszország és Románia forgási szintje folyamatosan csökken a többjelöltes választások kezdete óta, bár szignifikánsan az 50%-os küszöb alá esett. Itt „a karrierinstabilitás stabilizálásáról” beszélhetünk. Lengyelországban, Litvániában, Horvátországban és Szlovéniában egy köztes mintát láthatunk, ahol kezdetben csökkent, majd később emelkedett a forgási arány, amit a legutóbbi választások megfordíthattak. Végül, vannak a végletes esetek, Bulgária és Moldávia, ahol a forgás a nagyon magas, 70% fölötti szintre emelkedik vagy azon marad, amit korábban csak a rendszer-diszkontinuitás esetében tapasztalhattunk.

A forgási arányok differenciálódásának és az országok klaszteresedésének (*cluster*) nincsen egyszerű magyarázata. Úgy tűnik, hogy a polarizált politikai kultúra egy bipoláris pártverseny mintával, az erős alkotmányos pozíciójú elnök hiánya, a kulturálisan homogén választók és a viszonylag stabil pártrendszer erősítik az alacsony forgási arányt. Nem szabad azonban megfeledkezünk arról, hogy Magyarország kivételével még ezen tényezők jelenléte mellett is, a posztkommunista politikák forgási aránya lényegesen magasabb, mint a nyugati demokráciákban.

2. Ez nem jelenti azt – és itt jutunk az óvatos optimizmus második okához –, hogy a posztkommunista politikai elitek beletörődtek

volna a karrierinstabilitás kedvezőtlen helyzetébe, vagy abba a veszélybe, hogy bármikor kikerülhetnek a hatalomból, vagy a hatalomért való versenyben megtagadhatják tőlük a részvételt. Úgy tűnik, azt a stratégiát választották, hogy a karrierpolitikusok egy kis magját alakítják ki a parlamenti képviselők létszámának egyhatoda–egynegyede között, akiknek erős esélye van arra, hogy újraválasszák őket, és így biztosítsák az eljárási – informális és formális – ismeretek, a tudás átadását, más szóval, a politikai barátságok és ismeretségek társadalmi tőkét, a jogalkotói ismereteket, és azt, hogy a parlamenti demokrácia működtetésében nélkülözhetetlenek. Ők a reprezentatív demokrácia káderei. Azok a képviselők, akik nem tartoznak a túlélők magjához, a politikai karrier bizonytalanságáért cserébe a társadalmi erők és a parlamenti és párton kívüli erőkhöz fűződő hasznos kapcsolatok fenntartásával kárpótolják magukat. Például, az üzlet világához formális és informális kapcsolatokkal kötődő képviselők aránya Közép- és Kelet-Európában magasabb, mint Nyugaton. Számukra a parlamenti mandátum hasznos epizód a politikai rendszer intézményes keretein kívüli folytatáshoz, de azzal szoros operatív kapcsolatot is jelent. Így az oligarchia vástörvénye a kelet-közép-európai választók kiszámíthatatlanságának ellenére is működik – a hatalom súlyát a választókról a választandókra helyezve.

3. Egy másik tényező, amely némileg enyhíti a kelet-közép-európai posztkommunista demokráciákat, a szavazók és a politikusok forgásának korrelációja. Az alacsony részvétel és magas forgás általában a reprezentatív demokrácia stabilitására való veszélyt jelzi, az alacsony részvétel a demokratikus folya-

matok eredményére delegitimizáló hatással van, a magas forgási arány pedig erodálja a kompetens politikaalakítás társadalmi és kognitív alapját. A korrelációs elemzések azt mutatják, hogy a forgás és a választási részvétel pozitívan korrelál. Míg a korrelációs koefficiens alacsony, az eredmények azt mutatják, hogy legalább e két indikátor tekintetében a kelet-európai demokráciák teljesítményére és legitimitációjára irányuló nyomás nem akkumulálódik szisztematikusan.

Másrészt, teljesen egyértelmű, hogy a posztkommunista demokráciák oligarchiái sokkal kevésbé jóindulatú környezetben küzdenek, mint a nyugati politikusok a tömegpártok és kartellpártok idején, amikor a választók támogatói piacát meg lehetett határozni és stabilnak ítélni, és amikor a forgás korlátozott volt, és mind a pártszervezetek, mind a szervezett jelöltek kézben tartották azt. A régi európai képviselői demokráciák „jégmadár napjai” hamarosan véget érhetnek: az 1990-es évek eleje óta csökken a részvétel, és növekszik a forgás ezekben a régiókban is (Best és Cotta 2000). Eddig Kelet- és Közép-Európa saját jövőképet mutat a Nyugatnak, amelynek része a politikai karrier bizonytalanságának korrumpáló következménye, mint a „ragadd meg és fuss” mentalitás is. E képet a keleti és nyugat-európai demokráciák közös kihívásának is tekinthetjük, egy olyan veszélynek, amely a reprezentatív demokrácia intézményeiből belülről fakad. Ezt nevezzük „legitimációs kihívásnak”, amely arra utal, hogy a köz egyre kevésbé hisz a politikai elitek integritásában és autoritásában általában, és a parlamenti képviselőkben egyedileg. A szekularizáció végül elérte a reprezentatív demokrácia polgári vallásának szféráját, és alááshatja működésének transzcendentális alapját.

IRODALOM

- Apter, David E. (1973) *Political Change: Collected Essays*, London
- Best, Heinrich (2003) 'Der langfristige Wandel politischer Eliten in Europa 1867–2000: Auf dem Weg der Konvergenz?' In: Stefan Hradil and Peter Imbusch (eds.), *Oberschichten – Eliten – Herrschende Klassen*, Opladen, 369–399.
- (2005) 'Alter Wein in neuen Schläuchen? Politische Eliten und Zivilgesellschaften im postkommunistischen Osteuropa'. In: Hartmut Rosa and Karl-Ulrich Meyn (eds.), *Bürgerbewusstsein und Demokratie in Mittel- und Osteuropa. Zum Zustand der politischen Kultur in den postsozialistischen Staaten*. Jena 33–42.
- Best, Heinrich and Maurizio Cotta (2000) *Parliamentary Representatives in Europe 1848–2000. Legislative Recruitment and Careers in Eleven European Countries*, Oxford.
- Best, Heinrich and Michael Edinger (2005) 'Converging Representative Elites in Europe? An Introduction to the EurElite Project'. *Czech Sociological Review*, 41: 499–510.
- Best, Heinrich and Heinz Mestrup (2003) *Die Ersten und Zweiten Sekretäre der SED: Machtstrukturen und Herrschaftspraxis in den thüringischen Bezirken der DDR*, Weimar
- Blondel, Jean (1997). 'Political Progress: Reality or Illusion?', in: Arnold Burgen, Peter McLaughlin and Jürgen Mittelstreß (eds.), *The Idea of Progress*, Berlin and New York, 77–101.
- Ilonszki, Gabriella and Michael Edinger (2006). 'MPs in Central Eastern Europe – a Parliamentary Elite in the Making', in Philip Norton and David M. Olson (eds.) *Post-Communist and Post-Soviet Parliaments: The Initial Decade*, 2006 (forthcoming)
- Katz, Richard S. and Peter Mair (1995). 'Changing Models of Party Organization and Party Democracy. The Emergence of the Cartel Party'. *Party Politics*, 1: 5–28.
- Michels, Robert (1915; orig. 1911). *Political Parties. A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*, New York
- Pareto, Vilfredo (1916). *Trattato di sociologia generale*, 2 vol., Florence

**Újonnan érkezők aránya
néhány közép-kelet-európai posztkommunista ország demokratikus választásain
(DV)**

	1. DE	2. DV	3. DV	4. DV	5. DV
Lengyelország	100/75,7*	68,7/64,8*	50,7/50,2*	55,2/54,6*	
Szlovákia		62,0	48,7	58,7	68,7
Cseh Köztársaság		67,5**	46,0	43,5	43,0
Magyarország	96,4	63,7	48,7	31,3	
Észtország	100	65,6	51,5	49,4	
Lettország	100	68,0	57,0	57,0	52,0
Litvánia	100	71,6	54,7	69,1	49,7
Szlovénia	100	73,3	63,3	46,7	46,7
Horvátország	100	83,3	52,0	62,9	57,9
Bulgária	100	66,3	60,0	70,3	75,8
Románia	99,2	71,8	64,1	60,9	58,4
Moldova	70,2	74,3	76,2	58,4	
Oroszország***	79,1/100	66,5/65,1	60,6/61,1	/51,8	
Átlag		69,3	56,5	54,7	56,5
Sdv		5,6	8,4	10,6	11,2

Forrás: EurElite DATA CUBE (ill. más megemlítve)

* A második adat a helyes, ha a féldemokratikus 1989-es szejmet is hozzávesszük.

** Cseh Köztársaság: választások 1992 (94,9% a 1990-es parlament nélkül); 1996; 1998; 2002

*** Számadatok: Steinsdorff 2003: 160

Választói részvétel
néhány közép-kelet-európai posztkommunista ország demokratikus választásain
(DV)

(alsóház – adott esetben – első választási kör)

	1. DE	2. DV	3. DV	4. DV	5. DV
Lengyelország	43,2	52,1	47,9	46,2	40,6
Szlovákia	(95,4)	84,2	75,7	84,2	70,0
Cseh Köztársaság	(96,8)	85,1	76,3	73,9	58,0
Magyarország	65,1*	68,9	56,3	70,5	
Észtország	78,0	67,8	68,9	57,4	58,2
Lettország	81,3	91,2	72,7	71,0	71,5
Litvánia	71,7	75,3	52,9	58,6	45,9
Szlovénia	83,1	85,6	73,7	70,1	60,5
Horvátország	84,5	75,6	68,8	76,5	61,7
Bulgária	90,8	83,9	75,2	58,9	66,8
Románia	86,2	76,3	76,0	65,3	58,5
Moldova	79,3	69,1	67,5	64,8	
Oroszország***	54,8	64,7/64,4**	61,7	55,8	
Ukrajna	75,8	70,8	69,4		
Átlag	77,6	75,0	67,4	65,6	59,2
Sdv	15,0	10,4	9,2	10,2	9,8

* <http://valtor.valasztas.hu/valtort/jsp/index.jsp> //

** A különbségek magyarázata l. http://www.geocities.com/CapitolHill/2568/e_rde95r.html

*** Számadatok: Steinsdorff 2003: 160

választási évek:

Lengyelország: szejm	= 1991; 1993; 1997; 2001; 2005
Szlovákia: Nemzeti Tanács	= 1990; 1992; 1994; 1998; 2002
Cseh Köztársaság: Nemzeti Tanács, majd Alsóház	= 1990; 1992; 1996; 1998; 2002
Magyarország: Országgyűlés	= 1990; 1994; 1998; 2002
Észtország: Riigikogu; 1990 Legfelsőbb Tanács	= 1990; 1992; 1995; 1999; 2003
Lettország: 1990 Legfelsőbb Tanács	= 1990; 1993; 1995; 1998; 2002
Litvánia: 1990 Legfelsőbb Tanács	= 1990; 1992; 1996; 2000; 2004
Szlovénia: Képviselőház	= 1990; 1992; 1996; 2000; 2004
Horvátország: Sabor Képviselőháza	= 1990; 1992; 1995; 2000; 2003
Bulgária: Nemzetgyűlés	= 1990; 1994; 1995; 1997; 2001
Románia: Képviselőház	= 1990; 1992; 1996; 2000; 2004
Moldova	= 1994; 1998; 2001; 2005
Oroszország: Duma	= 1993; 1995; 1999; 2003
Ukrajna:	= 1994; 1998; 2002

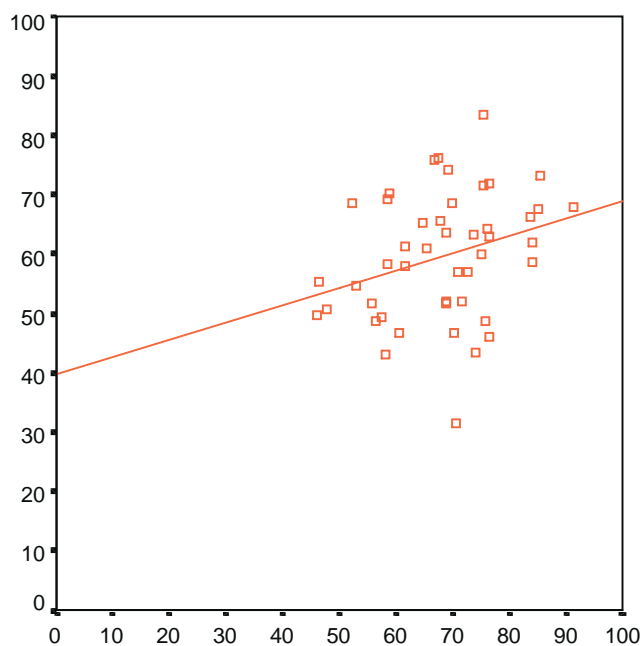
Forrás: minden adat ellenőrizve, kivéve Litvánia 2004

➤ Ziemer 2003

- <http://www.parties-and-elections.de>
- <http://www.electionworld.org/> (kiegészítés SK 2002. EE 2003; HR 2003)
- University of Essex (Balti Államok és Moldova) <http://www2.essex.ac.uk/elect/database/election.asp>
- <http://www.cspp.strath.ac.uk/slovelec.html> (Szlovénia)
- Választási részvétel Észtország: <http://www.vvk.ee/english/overview.html>

1. ábra

**A posztkommunista kelet-európai országokban*
forgás és részvétel aránya**

függőleges tengely: újjonnan érkezettek
vízszintes tengely: forgás

$r^2 = 0.09$; sig. = 0.047

* A forgás és részvétel értékeit az 1. és 2. táblázatokból vettük át.

PAVEL MACHONIN–MILAN TUČEK–
PETR HARTOŠ–MARTIN NEKOLA

A CSEH GAZDASÁGI ÉS POLITIKAI ELIT 15 ÉVVEL A POSZTSZOCIALISTA ÁTALAKULÁS UTÁN

1. A posztszocialista átalakulás mint a társadalmi rendszerek változása

Az 1989 és 2005 között lezajlott európai posztszocialista átalakulásokat a nem erőszakos, minőségi társadalmi változások jellemzik. Az új típusú társadalmi változások alól Jugoszlávia kivétel volt, ahol a változásokat háborús események kísérték. Hála az európai és a világ újfajta politikai és gazdasági hatalmi egyensúlyának, ezek az átalakulások különböznek minden korábbi társadalmi és politikai forradalomtól. Ez különösen a kelet-közép-európai típusú társadalmak átalakulásainál figyelhető meg, és jellemző, hogy többé-kevésbé azokra a posztszocialista országokra vonatkozik, amelyek az Európai Unió új tagjai. Az országok háttere az államszocialista (totalitárius vagy autoriter, egalitárius és nem piacialapú) rendszer volt, rendkívül fejlett (félmodern) és alultőkésített társadalommal, amely a posztszocialista időszakban a siker nagy esélyével haladt a demokratikus piac és többé-kevésbé meritokratikus vagy osztálytársadalmú – a poszt-indusztriális (késő modern) társadalmak korai fázisát jellemző – rendszerek felé.

A történelmi folyamat eddig két szakaszból állt, amelyet alapvetően a változó geopolitikai kontextus határozott meg. Az első szakaszban (durván az 1990-es évek első

fele, kétharmada) a demokratikus parlamenti politikai rendszerre való átmenet zajlott le, a gyors, radikális gazdasági és társadalmi változásokkal párhuzamosan, amelyeket elsősorban a világpolitika és gazdaság neoliberalis árama befolyásolt, sokszor az úgynevezett sokkterápia vagy néhány elemének alkalmazásával. Egyre növekvő gazdasági nehézségek és szociális feszültségek fémjelzték az 1990-es évek utolsó harmadában a ma is még mindig tartó második szakaszt, amely az Európai Unió csatlakozási folyamatának és a fejlett európai országokkal gyorsan erősödő gazdasági együttműködésnek a hatása alatt állt. Jellemző erre a szakaszra, hogy az átalakulás modernizációs szempontjai és a szociális kohézió erősítésének szükségessége kerültek előtérbe. Több jel utalt az egyes országokban egy lehetséges jobboldali fordulatra, és ez elsősorban a baloldali közép-kormányzatok hibáinak, tévedéseinek következménye volt, beleértve a korrupciót, a folytatódó társadalmi és gazdasági nehézségeket, és egyfajta kiábrándulást mind a világpolitikai fejleményekből az iraki háború kirobbanását követően, mind az Európai Unióból az Európai Alkotmány sorának alakulása után. Ez a fordulat a 2005. évi lengyel parlamenti választások eredményében manifesztálódott először. A két történelmi szakasz megkülönböztetése nem

minden érintett országra áll. A szlovák kurzus például némileg eltér az általános sémától. A legnagyobb különbség Szlovákia és a többi ország között abban állt, hogy átmenetileg, de erőteljesen nacionalista és populisták erők hatása dominált, ami néhány más társadalomban is megjelent, beleértve a lengyel társadalmat is. A balti köztársaságok változásai is különleges vonásokat mutatnak.¹ De a mindkét szakaszra jellemző problémákat az összes kelet-közép-európai országban meg kellett oldani.

A kérdéses társadalmak jelenlegi társadalmi, kulturális és civilizációs struktúrái döntően a túlélő bürokrata és egalitárius kapcsolatok, valamint az új meritokrácia és osztálykapcsolatok hibrid kombinációja. A fiatal demokráciák most alakítják ki a szükséges politikai kultúrát, és próbálják kialakítani a közigazgatási szabályozás és a civil társadalom közti egyensúlyt. A politikai pártrendszer, olybá tűnik, még messze van a relatív stabilitástól, amely jellemző a parlamenti demokráciák hosszú történetével rendelkező országokra. Csak néhány szakember (elsősorban a gazdaság vállalkozói ágazatában) szerzett olyan gazdasági és társadalmi státust, amely megfelel képzettségüknek és eredményeiknek, míg a többiek (elsősorban a középső osztályban dolgozók) még mindig az örökölt egalitarianizmus következményeitől szenvednek. Emiatt az új középréteg befolyása rendkívül gyenge. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető egy új osztálystruktúra világosan kirajzolódó kontúrja is. A kispolgárság és a középszintű vállalkozói réteg újjáéledésén kívül kialakul a menedzseri réteg és a nagytőke-tulajdonos osztály (sokszor illegális és/vagy erkölcsstelen úton szereve új pozícióikat), a politika és bürokrácia osztályának néhány elemével, akik mind

privilegiumokat élveznek. Ugyanakkor viszonylag magas a munkanélküliség aránya, számottevő a szegénység, és megjelentek a társadalmi kirekesztés egyéb formái, amelyek mind azt mutatják, hogy egyértelmű a társadalmi polarizáció a társadalmi létra felső és alsó fokai között. Ilyen viszonyokból alakul ki az a szociális keret, amelyben komplex, mély és ellentmondásos civilizációs és kulturális modernizációs változások zajlanak.

A komplex és folyamatosan változó külső és belső feltételek az európai posztoszocialista országok fejlődésében teret nyitnak különböző szociális modellek alkalmazásának. Az egyik ilyen modell a neokonzervatív és neoliberális amerikai koncepcióra hasonlít, de számos európai típusú szociális berendezkedési megoldás is felmerült (pl. demokratikus szocialista, szociáldemokrata, szociálliberális, keresztény-konzervatív vagy az orosz típusú centralista). A fent említett európai modellekben a liberális és demokratikus koncepciók a szociális jogok tiszteletben tartásával és a védelemmel párosulnak. Olybá tűnik, hogy a nacionalista és populisták modelleket természetesen még nem sikerült teljes mértékben kiiktatni, bár az államszocialista elvekhez való visszatérés – legalábbis a közép-európai országokhoz hasonlóan – nem valószínű. Elképzelhető a fenti modellek különböző tulajdonságainak hibrid kombinációja is.²

A posztoszocialista országok jövője semmiképpen sem előre meghatározott, és viszonylag széles tere marad a szabad választásnak is. Az európai uniós tagság némi garanciát nyújt arra, hogy a választások jellege demokratikus legyen, hogy az Európai Unió előre megállapított és kodifikált játékszabályai a tagállamokat a modernizációs célok

felé és a szociális kohézió fenntartása felé vezessék. Továbbá feltételezhető, hogy a különböző lehetséges fejlődési tendenciák közti eltérések a legtöbb európai poszt-szocialista országban csökkenthetők az Európai Uniót erősítő, illetve gyengítő tényezők különbségeire. Ez nem jelenti azt, hogy az Európai Unió jelenlegi állapotát ideálisnak tekinthetnénk, és hogy automatikusan támogatni kellene az európai szervezetben meglévő bürokratikus és centralista tendenciákat. Mégis, Európa és a világ történelme nem engedi meg a közép- és dél-európai poszt-szocialista országoknak, hogy mást válasszanak, mint a fejlett európai országokhoz való csatlakozást és a velük való együttműködést.

2. Az elitek szerepe a poszt-szocialista közép-európai típusú átalakulásban

Néhány évvel ezelőtt Prágában egy elitről szóló workshopot tartottak, ahol J. Pakulski vázolta a „szendvics” koncepcióját. Eszerint a nemzeti elitek szerepe a poszt-szocialista átalakulási folyamatban elsősorban a külső (nemzetközi) és a belső (nemzeti), speciálisan társadalmi folyamatok és nyomások közti – szociális szükségleteket és érdekeket kifejező – közvetítés. A poszt-szocialista politikai és részben gazdasági elitek azonban inkább fregmentáltak, sőt megosztottak és nem egységeseek.

A társadalmi elitek belső komponensei egy vagy több, az átalakulás folyamatát befolyásoló nemzetközi erőhöz kötődnek. Ezen erők többsége geopolitikai jellegű. Az egyik ilyen erőteret a nemzetközi gazdasági intézmények és nemzetközi vállalatok, az

észak-amerikai tőke és az Egyesült Államok adminisztrációja, valamint a nemzetközi szervezetek kombinált hatásaként határozhatjuk meg. Ezekre általában a globalizáció alakító erejeként szoktunk utalni. A másik tényező egyértelműen az Európai Unió, széles gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális intézményi hálózatával, és az európai gazdaság. Bár a régi EU-tagállamok érdekei és a poszt-szocialista országokhoz való kapcsolataikban – összességében és egyenként is – eltérések vannak, azért az európai közösség viszonylag egységes hatást gyakorolt a poszt-szocialista társadalmakra. Nem elhanyagolható Németország hatása ezen országokra. A szovjet blokk legyőzése ellenére a hidegháború utolsó hullámában és azon feszültségek ellenére, amelyek továbbra is megmaradtak a volt Szovjetunió utódállamai és más poszt-szocialista országok között, senki sem tagadhatja Oroszország továbbra is fennálló politikai és katonai befolyását, valamint gazdasági súlyát a nemzetközi és európai ügyek bizonyos területein. Oroszország befolyása a harmadik geopolitikai tényező. Lehet, hogy gyengébb az előző kettőnél, de mégis befolyásolja a poszt-szocialista országokban zajló eseményeket, gazdaságuk és politikai elitjük bizonyos szegmenseinek viselkedését. A három erőteljes geopolitikai befolyásolási ággal összehasonlítva, csak másodlagos jelentőségűek más források, beleértve például az Egyesült Nemzetek vagy az ázsiai nagyhatalmak befolyását. Az európai poszt-szocialista országok társadalmában az elitek szegmensei szintén a belső osztály, réteg, etnikum, ágazat, régió, település, vallás, generáció szerint tagozódó különböző csoportokhoz kötődnek. Ez a hagyományból, ideológiából, a csoport tagjainak és támogatóinak társadalmi összetételé-

ből és az alapvető célkitűzésekből is fakad. Akik a politikai rendszer vezető pozíciói közül szeretnék maguknak egyet megszerezni, azoknak bizonyos mértékig *a priori* át kell lépni az ideológiai álláspontjukat és hagyományos társadalmi gyökereiket annak érdekében, hogy a hagyományos tömegtámogatásnál szélesebb támogatást szerezhessenek. Egyéb jelenségek is ilyen viselkedéshez vezetnek, például a centrista (bal- és jobboldali centrista) pártok kicsit rugalmasabb programja, vagy olyan próbálkozások, hogy bizonyos történelmi helyzetek révén a döntő pillanatban pártoknak vagy mozgalmaknak lehetőséget adjanak sokkal szélesebb támogatás megszerzésére, mint ami ideológiájuk vagy programjuk alapján várható. Ez utóbbi jelenség gyakran fordul elő a kevésbé stabil, radikális vagy akár „forradalmi” változások során, mint ahogy az a „bársonyos forradalmakban” megfigyelhető volt, ahol az átmeneti győzelmet követően a neoliberais pártok importált programjaikkal gyors gazdasági növekedést és magasabb életszínvonalat ígértek cserébe a sokkterápia azonnali megvalósításának elfogadásáért vagy legalábbis tolerálásáért. A másik lehetséges út, amelyen keresztül a pártok és mozgalmak hirtelen széles támogatást szerezhetnek, anélkül, hogy hagyományokra vagy ideológiai befolyásra támaszkodnának, a közvélemény nyilvánvaló csalódásán, illetve a hagyományos, hatalmon lévő pártok diszkreditálásán keresztül vezet. Ebben az esetben elképzelhető a radikális vagy szélsőséges populista mozgalmak hirtelen megjelenése a normálisan működő demokratikus rendszerekben is. Tiltakozhatunk az ellen, hogy milyen hangsúlyt fektetnek ezekre a jelenségekre a posztoszocialista átalakulásokkal kapcsolatban, az azonban

igaz, hogy ezek a jelenségek a stabil demokráciákban is előfordulhatnak, különösen a radikálisan változó nemzetközi vagy belföldi körülmények, vagy a stratégiai válasz miatt. De az is igaz, hogy a posztoszocialista országokban az ilyen jellegű események lényegesen gyakoribbak, mint a fejlett európai országokban. Ez részben a demokratikus rendszerek instabilitásának tulajdonítható, amely többek között a téves, rendkívül liberális, anarchista demokrácia-konceptióból táplálkozik, részben pedig a szovjet birodalom bukását követően a változó külső befolyás erejének, az első reformlépések kényszerű radikalizmusának, valamint a rendkívül komplex párhuzamos megoldások követésének gyakorlatából adódik, amelyekkel az óriási politikai, gazdasági és kulturális problémákat kívánták megoldani.

A különböző politikai tényezők és különösen a reprezentatív politikai elitek ingatag viselkedésének magyarázatai bizonyos mértékig mind helyénvalók. Ugyanakkor a zavaros politikai, gazdasági és társadalmi fejlődések Európa posztoszocialista országai-ban a következőkre is visszavezethetők: a komoly politikai tényezők és vezetők számára nem fizetődik ki, ha nagymértékben eltérnek a legfontosabb támogatóik és saját hagyományuk, saját ideológiájuk és történelmi programjuk tartalmától és igényétől. Ha ilyen irányú változásokra szükség van, a társadalmi támogatás elvesztését egyetlen módon lehet minimalizálni: ha a politikai elit teljes mértékben nyitott és őszinte, és a politikai vezetők könnyen érthető módon elmagyarázzák azokat az okokat és következményeket, amelyek az esetleges stratégiai változások után bekövetkeznek, és garantálják, hogy a stratégiai változások nem vezetnek súlyos károkhoz. Megvalósításuk sok-

kal inkább javítani fogja a társadalom életének minőségét (valami ehhez hasonló történt akkor, amikor a balközép politikai pártoknak – kormányzatra kerülésüket követően, az 1990-es évek közepén – meg kellett magyarázniuk az elsősorban európai külföldi gazdasági tőke importját).

A politikai elitek fregmentálódása az európai posztoszocialista társadalmakban lényegesen eltér egymástól mind az alapvető és viszonylag stabil jellemzőket, mind rugalmas változatait tekintve. Az elitek tagjai közti kapcsolat, együttműködésük mértéke, kompromisszumaik, nyereségeik és veszteségeik, harcuk és versengésük, és természetesen a lakosságra való befolyásuk ereje, amely mind programjuk stratégiájának és taktikai minőségének, mind vezető egyéniségek személyes tulajdonságainak származéka, valamint a különböző hosszúságú szakaszokat meghatározó tényezők (általában a választások eredményétől függően) determinálják, hogy milyen stratégiát követnek az országok, és hogyan alakítják társadalmi rendszereiket a feltételezett és igen komplex átalakulási céljaiknak megfelelően. Jelenleg a legtöbb posztoszocialista országban a társadalmilag és politikailag „kettévágott hajó, amely nem tud hajózni” helyzete a jellemző: a legfontosabb társadalmi és politikai tényezők aligha képesek vagy hajlandók együtt keresni és megvalósítani az optimális vagy legalább kompromisszumos megoldásokat. Többek között ez az oka az országok fejlődési tendenciáiban a hirtelen és néha zavaros változásoknak. Senki sem mondhatja meg, hogy ilyen helyzetben a kérdéses országoknak nincs szüksége arra, hogy eliteik a fejlett Európából és a kulturálisan és társadalmilag lemaradott tömegtársadalmak között közvetítsenek és fenntartsák a további

modernizáció érdekében a társadalmi kohéziót.³ Az elitek viselkedésének modelljét feltehetőleg a konszenzus- és pragmatizmussegítő tendenciához kellene hasonlítani, beleértve az európai és nemzeti jelentőségű fontos kérdésekben hozott kompromisszumok elősegítését is – amit Szomolányi Szonja az „elitek fokozatos konvergenciájának” nevezett.

Az EU-tagság az egyik legfontosabb egységesítő és stabilizáló tényező, amely segíti az átalakulási folyamatok előrehaladását. A tagállamok közti növekvő különbségek és az Európai Alkotmánnyal és a lisszaboni stratégia értelmezésével kapcsolatos eltérő politikai áramlatok az Európai Unióban lényegesen gyengítették ezt az egységesítő és stabilizáló hatást.

3. A gazdasági és politikai elitek születése, fejlődése és jelenlegi struktúrája a Cseh Köztársaságban

3.1. A gazdasági elit

A gazdasági, történelmi és szociológiai adatok elemzései 1994-től 2005-ig⁴ azt mutatják, hogy Csehszlovákiában és a Cseh Köztársaságban az új gazdasági elit alakulása mélyen gyökerezik az államszocialista vezető elit abszolút többségének összetételében, viselkedésében és attitűdjeiben. (Lásd Machonin 2005; Machonin and Tuček 1994, 1996, 2000, 2002; Machonin, Tuček and Gatnar 1995; Machonin, Štastnová et al. 1996; Tuček et al. 2005.) Véleményünk szerint ez azt jelenti, hogy az elit tudatában volt a) a cseh gazdaság gyengeségének a gyors gazdasági fejlődést mutató országok vi-

szonylatában; *b*) azoknak a hátrányoknak, amelyek a tervutasításos gazdasági rendszer korlátozott döntéshozatalából adódtak; és *c*) a nyilvánvaló jövedelembeli eltéréseknek a nyugati menedzserek béreihez képest, nem beszélve a tőkéből származó nyereségekről és gazdagságról. Különösen a fiatalabb és középkorú, magasabb végzettségű menedzserek, a gazdasági hierarchia középszintű vezetői – függetlenül attól, hogy a kommunista párt tagjai voltak-e vagy sem – voltak elégedetlenek helyzetükkel, és annak lehetőségével, hogy magasabb, egyelőre a régi és hűséges kommunista káderek által elfoglalt pozíciókba kerüljenek.

A GAZDASÁGI ELIT FEJLŐDÉSÉNEK TÖRTÉNELMI SZAKASZAI

Az átalakulás első szakaszában a posztszocialista gazdasági elit jelentékeny többsége – amely az államszocialista vezetés legfelső és középső szintjének folyamatosan és aktívan meglévő, nem diszkreditált (és ezért az államszocializmus idején kevésbé, 1989 után erősebben befolyásos) tagjai voltak – kulcsfontosságú szerepet játszott a privatizációs folyamatban, és maximálisan profittált annak uralkodó nemzeti jellegéből. Egy 1994-es⁵ elitkutatás szerint 1994-ben a gazdasági elit kétötöde volt tagja korábban az államszocialista elitnek, bár nem szükségszerűen ugyanabban a beosztásban. A másik háromötöd az úgynevezett új gazdasági elit: 30%-uk 1989-ben különböző vállalatokat, vállalatrészeket vezetett, azaz közel voltak az elithez, 55%-uk középszintű vezető volt, és csak 15%-uk igazi új tagja az 1989 utáni vezetői vagy tőketulajdonosi struktúráknak (Tuček 1996).

Ezek az eredmények megtévesztik az elit körforgás hipotézisének általános érvényességét (Szelényi és Treimann 1991). A megtévesztés alól kivételek azok az új tulajdonosok, akik a kárpótlás során jutottak új pozícióba. Bár Csehszlovákia – más posztszocialista országokhoz képest nagyobb arányban –, a privatizáció számottevő részét ebben a formában bonyolította, mégis korlátozott azoknak a kárpótoltnak a száma, akik saját vagy szüleik vállalkozását vitték tovább, és szinte elhanyagolható azoké, akik közülük a gazdasági elit tagjává váltak. Nem bizonyult széles körben igaznak az a feltételezés, hogy a régi politikai tőke új politikai tőkévé való konverziója terjed el, annak ellenére, hogy több ilyen eset fordult elő. 1994-ben a volt kommunisták aránya a régi gazdasági elit körében 95% volt, a régi újak körében 83% és az újak körében 53% (Tuček 1996). Az 1999-es felmérés⁶ adatai azt bizonyítják, hogy ezek az arányok mintegy 25%-kal csökkentek, míg a jelenlegi elit korösszetétele azt jelzi, hogy ez a tendencia nagy valószínűséggel folytatódik.⁷

A súlyos gazdasági és társadalmi nehézségek, valamint az általános elégedetlenség szintjének emelkedése 1995–1998 között; a törvénytelen és/vagy erkölcsstelen cselekedetek nyilvánvaló megléte a régi/új gazdasági elit nem elhanyagolható részénél; a kormány összetételének hasonló változásai (1997–98) és a gazdasági és társadalmi stratégia változásai; a privatizált bankok, nagy iparvállalatok és egyéb cégek sorozatos csődje; a külföldi, különösen európai tőke egyre nagyobb beáramlása, és ezzel együtt a külföldi menedzsmentek Csehországba települése; az EU-tagság tárgyalásának megkezdése; a fokozatos generációváltás, a fiatalabbak és képzetebbek és/vagy újabb tapasztalatokkal rendelkezők, magasabban képesített káderek javára –

és egy sor más tényező⁸ eredményeképpen a 20. század végén viszonylag radikálisan visszaesett a régi új gazdasági elit jelentékeny része, az, amelyik kompromittálta magát a társadalom új körülményei között. Akkor, amikor számos prominens jobboldali gazdaságpolitikában is érintett politikus bukására sor került, a régi új politikai elithez tartozó topmenedzserek nagy részének is el kellett hagynia állását annak ellenére, hogy a privatizációs tevékenységek törvényellenes jellegét az esetek többségében nem lehetett a cselekedetek idején hiányzó szükséges jogszabályok miatt bizonyítani (erős a gyanú, hogy szándékos volt a vonatkozó jogi rendelkezések bevezetésének ismert elhalasztása a tulajdonképpeni privatizációs folyamat utánra, és a neoliberais privatizációs stratégia a sokterápia része volt). A rendőrség és az igazságügyi rendszer munkája fokozatosan egyre hatékonyabb lett, és így több család viselkedésre utaló esetet fel lehetett deríteni, most már elsősorban az *újjgazdagok* körében, akik a privatizációs folyamatból emelkedtek ki.

A következő években a menedzserek korosodásának természetes folyamata fokozatosan kizárta a gazdasági tevékenységekből azokat a menedzsereket, akik az 1960-as évek reformfolyamatában részt vettek, és a Zeman vezette kisebbségi szociáldemokrata kormány gazdaságpolitikáját segítették. Ugyanakkor, folytatódott a sikeres privatizálók felemelkedése. Közülük sokan a legmagasabb elit tagjává váltak.

AZ 50 LEGGAZDAGABB CSEH

Érdekes információt nyújt e kérdéstről az 50 leggazdagabb cseh névsorának áttekintése,

amit 2002 végén adtak ki az egyik legnagyobb nemzeti napilap magazinmellékletében. Eszerint az 50 közül 23-an 40 évesnél fiatalabbak voltak (6-an profi sportolók aktív karrierjük vége felé), 15-en 40–49 év között, és csak 10-en voltak az 50–59 éves korcsoportban. Az idősebb generációból csak ketten voltak a listán, mindketten kárpótoltak és korábbi disszidensek. Ezenkívül, a listán volt egy családi vállalat viszonylag fiatalabb örököse is (nem meglepő, hogy a leggazdagabb emberek listáján csak egyetlen nő akadt). A listán egyetlen egy férfi tartozott az idősebbek közé és a régi új politikai elithez, aki ügyvédként, társadalmi és politikai tőkét kihasználva szerzett számottevő gazdasági tőkét. Egy másik fiatal ember karrierjét azzal használta ki, hogy az államszocialista ifjúsági szervezet vagyont kezelő alpnál dolgozott. A listán négyen 1989 után tértek vissza Csehszlovákiába nagyobb tőkével.

Ez azt jelenti, hogy a jelenlegi cseh gazdasági elit döntő többsége újjgazdagnak tekinthető⁹ (az áttekintésből kizárták a nem cseh és nem szlovák nemzetiségű menedzsereket vagy tőketulajdonosokat). Természetesen szó sincs arról, hogy a legmagasabb gazdasági pozícióban vagy ahhoz közel lévők ne vettek volna részt a Szelényi Iván által „kapitalizmust csinálunk tőke nélkül” nevezett folyamatban (Eyal, Szelényi and Townsley 1998). A liberalizáció és privatizáció folyamatában, amely az 1990-es évek második felében és az új évszázad elején tartott, a régi új vagy új nagyvállalatokban ezek az emberek igazi tőkésekké váltak, teljesen normálisan működtek a belföldi és nemzetközi piacokon, függetlenül vegyes összetételű korábbi pályafutásuktól, bár tevékenységüket néhány tényező (lásd ké-

sőbb) bizonyos mértékig korlátozta. A sportolókön kívül, akiknek zöme csak az üzleti elit tagja lett, három újonnan érkező maradt, akik középszintű vezetőként kezdtek az iparban, építőiparban, közlekedésben, kereskedelemben stb. A bankszektorban, privatizációs alapoknál, tőzsdén, pénzügyi vállalatoknál és ingatlanügynökségeknél 12-en, a külkereskedelemben ketten, egy a mezőgazdaságban, egy a gyógy- és termáliparban, ketten a média és show businessben, kettő állami hivatalban, és kettő igazi self-made-man volt. De a jelenlegi gazdasági elitben elfoglalt helyük a rendelkezésre álló tőke mennyisége és viselkedési formáik szerint kétségkívül, más hasonló státusúakkal együtt, a fejlődő tőkésosztály magját képezik. E szempontból nem találtunk olyan tulajdonságokat, amelyek megkülönböztetnék őket a polgári forradalomban kialakult *in statu nascendi* tőkés osztályoktól. Csehország esetében, sok más posztoszocialista átalakuláshoz hasonlóan, e csoport lehetőségeit és jelentőségét két tényező korlátozza. Egyrészt a külföldi tőke nyilvánvaló hegemóniája, amit a kortárs gazdasági elit körében elsősorban (de nem kizárólag) cseh származású menedzserek képviselnek, és akik gazdasági befolyása külföldi megbízatásuk alapján valószínűleg erősebb, mint akár a leggazdagabb cseh tőketulajdonos vagy menedzseré. A cseh üzletemberek osztályhelyzetét korlátozó második tényező a komoly mértékű állami beavatkozás, a múlt évtizedből származó jogalkotói „játékszabályok”, amelyek két szociáldemokrata választási győzelem eredményei. Ugyanakkor az erős gazdasági résztvevők helyzete és befolyása lényegesen javult az elmúlt években, érdekeiket gyakran lobbizással érvényesítik, néha korrupcióval, amelyet az álla-

mi közigazgatásnak még nem sikerült kellőképpen kezelnie.

A gazdaság versenyképességére és modernizálására helyezett növekvő hangsúly, az Európai Unió részéről a cseh gazdasági jogalkotásra nehezedő nyomással párhuzamosan, valamint a külföldi tőke növekvő befolyása a nemzetgazdaságra, felgyorsították a gazdasági elit generációs váltását, a végzettségbeli és attitűdökben való változását.

ÖSSZEHASONLÍTÁS 1994 ÉS 2002 KÖZÖTT

A gazdasági elit összehasonlítására 1994-et és 2003–2004-et választottunk.¹⁰ A gazdasági elit mintavételezése a legnagyobb és legfontosabb cégek listájából készült, magas szintű képviselőket választottunk, akik a két felmérésben hasonló kérdésekre válaszoltak, lehetővé téve az összehasonlítást. Az elitfelmérés mintavételezésének teljes reprezentativitására vonatkozó vitát mellőzve, a két felmérés eredményei nagyjából megfelelnek az ismert történelmi tényeknek és szociológiai adatoknak, amelyek a társadalom egészére és a cseh gazdasági és politikai rendszerre vonatkoztak, és lehetővé tették ezen előadásban az értelmezést.

Az összehasonlítás első eredménye, hogy a férfiak aránya a gazdasági elitben az 1994. évi 90%-ról 80%-ra csökkent. Ez megfelel annak az ismert ténynek, hogy némileg nőtt a nők aktivitása a magángazdaságban. A nők végzettségi és szakmai lehetőségei még mindig messze nincsenek kiemelve, és várhatóan aktivitásuk tovább erősödik. A korstruktúrára vonatkozó adatok is fontosak és nagyon érdekesek.

1. táblázat

**A cseh gazdasági elit korstruktúrája 1994-ben
és 2003–2004-ben**

Év	Elit típusa	Korcsoportok						
		60+	55–59	50–54	45–49	40–44	35–39	–35
1994	régi+új + új	6,4	11,1	21,1	22,3	17,9	12,3	8,9
2003–2004	kortárs	12,8	14,0	10,5	12,8	16,3	18,6	15,1

Forrás: Data 1994, 2003/4.

Bár a két összehasonlításban részt vevő cseh gazdasági elit átlagéletkora megközelítőleg azonos maradt (kb. 46 év), a táblázat világos különbségeket is mutat. Az átalakulás első szakaszában a gazdasági elitben a középkorúak domináltak, a fiatalok aránya alacsony, és a legidősebb tagok aránya csökken az államszocialista elit hitelt veszített ré-

szének kiválása miatt. Az 1994-ben középkorúak már idősök lettek 2004-re, és a fiatalabbak aránya időközben lényegesen emelkedett. A vezető üzlemberek természetes cseréje az üzleti elit struktúráiban normális változási mintává vált.

A gazdasági elit végzettségi struktúrái az átalakulás során:

2. táblázat

**A cseh gazdasági elit legmagasabb végzettségi szintjei 1994-ben
és 2003–2004-ben**

Év	Elit típusa	Fiatal jelölt	Középfok	Egyetem/ posztgraduális
1994	régi	2,4	22,6	75,0
1994	régi+új + új	0,8	13,8	85,4
2003–2004	összesen	0,7	17,3	82,0

Forrás: Data 1994, 2003/4.

1989-ben csak az 1950-es évekre jellemző „munkásigazgató” rendszer maradt fenn, de a káderek kinevezésének politikai jellege miatt még mindig nem volt kielégítő a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya, (egyoldalú, az új feltételeknek nem megfelelő a menedzserek szakképesítése). 1994-ben ez egyértelműen javult. A kiválasztott nagyvállalatok képviselőinek mintája alap-

ján megfigyelhető, hogy 2003–2004-re csak kismértékben csökkent a felsőfokú végzettségűek aránya, e csökkenés erősebben kiviláglik a középszintű vezetőkre is kiterjedő szélesebb mintából. Az ilyen jellegű csökkenés jelzi, hogy az alacsonyabb végzettségű új tőketulajdonosok és menedzserek felfelé irányuló mobilitása a munkaerőpiac liberalizálásából ered. Ez a végzettségen kí-

vüli egyéb tulajdonságok figyelembevételének lehetőségét nyitotta meg, például a vállalkozói készségek és/vagy kockázatvállalás, azaz a kvalifikáció nem szükségszerűen kapcsolódik az iskolai végzettséghez.

KVALITATÍV MÉLYFELMÉRÉS

A kortárs gazdasági elit döntően (neo)liberális¹¹, támogatja az EU-tagságot, és annak pozitív hatását a cseh gazdaságra. 2004 utolsó negyedében és 2005 elején¹² Petr Hartoš, a Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete megbízásából egy rövid kvalitatív mélyfelmérést végzett a vállalati elit és gazdasági szakértők 17 tagja körében a Cseh Köztársaság európai uniós csatlakozásának hatásairól. A felmérés résztvevői pozitívan értékelték az EU-tagság eredményeit, és annak különböző szempontjait. Leggyakrabban az ország szélesebb európai gazdasági térhez való csatlakozását jelölték meg, a strukturális és más EU-alapok gazdasági hatását, az európai cégekkel való szoros együttműködést és azok csehországi beruházási tevékenységét, a cseh gazdaság és export növekedését, versenyképességét, a bérek és az életszínvonal növekedését, a termékek és szolgáltatások szélesebb választékát, azt, hogy a várt gyors áremelkedésre nem került sor stb. A várt vagy részben tapasztalt elmozdulások a válaszadók véleménye szerint jótékonyan befolyásolják a Cseh Köztársaság nemzetközi súlyát és növelik az ország vonzerejét. A résztvevők legalább fele a gazdasági hatások mellett pozitívan értékelték a várt, vagy már valós egyéb következményeket is, amelyeket az egyik válaszadó „civilizációs hatásoknak” nevezett. Az ország csatlakozása Európa

fejlettebb részéhez, ahol sok ország sok tekintetben ideális modellje a cseh jövőnek, az EU-intézmények szisztematikus nyomása lényeges impulzusnak tekinthető a cseh társadalom oktatási és technológiai szintjének emeléséhez. Az Európai Unió pozitív hatását a jogalkotás, a jogállamiság érvényesítése, a vállalkozói légkör és a demokratikus politikai kultúrára gyakorolt hatásban látták. Csak ritkán említették a jóléti állami politika és a részvételi demokrácia pozitív hatását.

Bár az erősen euroszeptikus nézetek a nemzeti szuverenitás korlátozásáról csak ritkán jelentek meg, a vállalati szereplők és/vagy szakértők egyharmada szkeptikus volt az Európai Unió jelenlegi működésével és túlzott optimizmusával kapcsolatban, és néhány általános uniós vonást negatívnak tekintettek. A kritika két problémára utalt:

- a) az európai intézmények bürokratikus és túlzottan bonyolult jogi és adminisztratív felfogása az egyes tagállamok problémáival kapcsolatban (különösen az új tagállamokkal) a társadalmi valóságok és szükségletek és érdekek terén;
- b) túlzott nyomás a nemzetgazdaságon belül a szabályozó és újraelosztó tevékenységekre.

Sok válaszadó említette az EU-csatlakozás és az előcsatlakozási felkészülés negatív következményeit: a fejlettebb országok nyomása a piacra mind a vállalatokat, mind a munkaerőt illetően a növekvő munkanélküliség, a cseh munkaerő kivándorlási korlátozásai, a gazdaság hagyományosan nemzeti ágazatait fenyegető veszélyek, a nemzeti cégek külföldi kézre kerülése, nem kielégítő mezőgazdasági támogatások, a kisvállalko-

zások túlzott terhei, a bevándorlás terjedése, az országon áthaladó fuvarszállítmány növekedése, agyelszívás, a jóléti állam túlzott terjeszkedése, a mezőgazdasági politika stb.

A felmérésben részt vevő üzletembereket és szakértőket megkérdezték az EU-csatlakozás társadalmi következményeiről is. Körülbelül egyharmaduk nem adott választ, vagy semlegesen válaszolt (például a közvetlen következményeket némileg negatívan, a hosszú távúakat pozitívan értékelték). Néhány válaszadó hangsúlyozta a gazdasági növekedés, a bérnövekedés, a cseh korona erősödésének és a munkanélküliség csökkenésének pozitív társadalmi hatását stb. Mások véleménye szerint az életszínvonal átlagos emelkedése ellenére a legfontosabb szociális kihatás a szociális különbségek, és a társadalmi és politikai feszültségek növekedése lesz. Az egyik válaszadó szerint majd választani kell a tömeges szegénység és a középosztály növekedése között. Néhány válaszadó félt a túlzott újraelosztástól, a jóléti állam modelljének nem megfelelő alkalmazásától és a nemzeti adósság növekedésétől. A válaszadók különböző megoldásokat vázoltak e problémákra: a közfinanszírozás konszolidálása, az egészségügyi és a nyugdíjrendszer reformja.

A harmadik kérdésre a válaszadóknak a cseh kormányhoz szóló javaslatokat kellett megfogalmazni, hogyan oldanák meg a csatlakozási folyamatban felmerülő problémákat. Az egyik csoport figyelmeztetett a globalizációs nyomás erősödésére két területen:

- a) a nemzeti szuverenitás védelme az egalitárius és egységesítő tendenciákkal szemben; és
- b) ellenállás a szabályozással és újraelosztással szemben.

Az egyik válaszadó rendkívül szkeptikusan fogalmazott arról, hogy mennyire képes a cseh kormány a nemzeti érdekeket az ország európai integrációs folyamatának közepette megvédeni. Ugyanakkor, más ajánlások szerint az országnak ki kell használni az európai integrációt, hogy erősödjön a liberalizmus és individualizmus, és háttérbe kerüljön a kollektívizmus. Szerencsére a legtöbb részt vevő lényeges és koncepciózus javaslatokkal állt elő a kormánynak a tudásalapú gazdaságra, az oktatási rendszer szerkezetátalakítására, az igazságügyi rendszer reformjára, idegen nyelv tanulásra, a demográfiai helyzetre és egyéb, a folyamatos modernizációban fontos kérdésekre vonatkozó erőfeszítéseire koncentrálni.

A cseh társadalom problémáit jól ismerő kis csoport nézeteit röviden összefoglalva látható, hogy a cseh gazdasági elit tulajdonképpen javarészt pozitív attitűdöt mutat az európai integrációval kapcsolatban és támogatja a további stratégia döntően liberális koncepcióját. Ugyanakkor, szignifikáns kritika érte részben az Európai Unió politikáját és különösen a cseh kormány politikáját.

A GAZDASÁGI ELIT 2002-BEN

Hála a fenti CESES kutatócsapatnak, lehetőségünk nyílt arra, hogy az adatokat a gazdasági élet tagjainak szélesebb mintájával egészítsük ki. Az első érdekes információ az európai tagsággal kapcsolatos érzések intenzitását mutatja az üzleti elit tagjai körében. A válaszadók 20,5%-a jelentette ki, hogy nagyon erősen támogatja az uniós tagságot, 45,6%-uk erősen támogatja, de 25,8%-uk csak kevéssé és 7,9%-uk egyáltalán nem. A pozitív válaszok kétharmada már kielégítő-

nek tűnik. Mégis, ez az érzés lényegesen magasabb arányban van jelen a kulturális és politikai elit körében. Talán a külföldi verseny speciális problémái és az Európai Unió szabályozói tendenciái magyarázzák ezt az enyhe eltérést. A megkérdezettek válaszoltak arra a kérdésre, hogy várhatóan a Cseh Köztársaság mely területeken és milyen mértékben erősíti az Európai Uniót. Egyrészt ezek a válaszok is az üzleti elite jellemző információt adtak: 27%-uk szerint ez elsősorban az oktatás terén, 18,4%-uk kreativitásban, készségekben és a munkaerő rugalmasságában, 11,2%-uk kultúrában és a szellemi területen, 2,6% a történelmi tapasztalatokban, 9,9% a stratégiai viselkedésben, 8,6% a tervezés és szolgáltatások minőségében, és 22,4% egyéb területen látja a pozitív cseh hatást. Ez nem tűnik túlzónak a cseh vállalkozások pozitív szerepével kapcsolatban az európai gazdaságban. Másrészt a cseh elit egésze (beleértve üzlembereket, politikusokat, a kultúra és a tömegkommunikációs szakembereket) kellően magabiztos a nemzeti szintű szerepével kapcsolatban. A cseh elit 80,5%-a biztos abban, hogy képes mobilizálni az embereket a jobb jövő érdekében, 59,4%-uk gondolja, hogy az elit kellő akarattal rendelkezik az ország modernizálásához. Amikor az elit belső tulajdonosságairól kérdeztük őket, szkeptikusabbak voltak. Ez különösen igaz a vállalati elite, 49%-uk szerint a cseh elit elsősorban saját érdekének védelmével és biztosításával foglalkozik, és 41,7% ismerte el, hogy az elit tagjai pozíciójukat kapcsolataiknak és ismeretségeiknek köszönhetik, 74,2% jelezte, hogy túl szorosan kapcsolódnak az ismeretségi hálózatokhoz és kölcsönös szívességekhez. Nem meglepő, hogy még a gazdasági elit tagjai is úgy vélték – bár nem ugyan-

olyan mértékben, mint a politikai elit –, hogy az elitek és a lakosság között egyre nagyobb a feszültség; 14%-uk határozottan egyetért ezzel, 39% némileg egyetért.

Az üzleti elit ideológiai hozzáállására vonatkozó információt az üzleti elitek a fő politikai pártok iránti szimpátiájából nyerhetünk: 40,3%-uk kijelentette, hogy a vezető ellenzéki jobboldali polgári demokratikus pártot támogatja, 5,4% a kisebbik jobboldali koalíciós pártot, a Szabadságútiót. A szociáldemokraták csak 11,4%-uk szimpátiáját élvezik. A Kereszténydemokrata Párt és a kommunisták befolyása marginális. 29,5% semmilyen politikai tényezőt nem támogat. A politikai orientáció struktúrája szerint, az üzleti elit leginkább jobboldali orientációjú, és e tekintetben hasonlít a média vezető képviselőire. Ez határozottan elmentmond a bevezetőben mondottaknak, amely szerint a cseh gazdasági elit döntően liberális orientációjú. Hozzá lehetne tenni, hogy a Cseh Köztársaságban e csoport liberalizmusa elvileg az ország gazdasági problémáinak neoliberais megoldását jelenti. A bevezető kijelentéseket illetően, amelynek nyomán az Európai Unióval kapcsolatos pozitív nézetek dominálnak az üzleti elit tagjai körében, a felmérés további eredményei azt mutatták, hogy: az üzleti elit tagjainak 56%-a jelentette ki, hogy az Európai Unió rendkívül fontos a további társadalmi fejlődés szempontjából. Ez az arány szignifikánsan magasabb, mint a cseh elit egyéb szegmenseiben.

Rendelkezésünkre áll egy másik adatsor is. A Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiájának Szociológiai Intézete (projektvezető M. Tuček) 2004–2005-ben felmérést végzett a cseh üzleti elit körében 470 válaszadóval. A mintában a 20 munkavállaló-

nál többet foglalkoztató vállalatok igazgatói és igazgatóhelyettesei vettek részt. A felmérés világosan mutatja, hogy a mintavétel eredményeit nem lehet az 1994-es vagy 2003–2004-es adatokkal való összehasonlításra használni. A vállalati elit koncepciójához közelálló érdekes azonosítók alkalmazása érdekében, a vezető gazdasági egységek vagy vállalatok tulajdonosainak és vezetőinek almintájára összpontosítottunk. Ennek a csoportnak 85%-a férfi, 75%-a felsőfokú végzettségű, 74%-a a legmagasabb végzettségüknek megfelelő szakmában működik. Önmagukat a lakosság felső-középosztályához vagy felső rétegéhez sorolták. A csoport 75%-a erősen vagy közepesen érdeklődik a politika iránt, 32%-uk politikai orientációja baloldali vagy balközép, 20%-a semleges, 48%-a jobboldali centrista vagy jobboldali.

Az EU-csatlakozást hasznosnak tartotta a vállalata szempontjából 57%, semlegesnek 35%. 75% szerint a külföldi befektetések pozitívak a vállalatuk szempontjából. 82%-nak az a véleménye, hogy a gazdaság komoly hatással van a politikai életre, 75% elismerte, hogy a politika hatása számottevő a gazdaságra. A válaszadók fele szerint a kormány gazdaságpolitikája lényeges a gazdaságban, míg 43% szerint a kormányzati politikának nincsen semmi kihatása a gazdasági tevékenységekre. A válaszadóknak csak 45%-a vélte úgy, hogy a vállalati elit többé-kevésbé összetartó, míg a fennmaradó 60% szerint a kohézió minimális vagy nem létezik. A kiegészítő információ elvben megfelel az eddig alkalmazott adatforrásokból nyert ismereteknek.

A cseh üzleti elit összetétele, helyzete és attitűdje az adatforrások komplex leírása szerint megfelel a cseh gazdaság 1999-ben

kezdődő stabil és figyelemre méltó fejlődésének, a külső gazdagságnak, az erős nyereségnek, a vezető tagjai magas fizetésének és az európai gazdaságban betöltött szerepük erősödésének. Problémát jelent, hogy a gazdasági elit egy része nem rendelkezik felsőfokú végzettséggel, és nincs kellőképpen felkészülve a modernizációval és európai integrációval kapcsolatos nehéz feladatokra. Tény továbbá, hogy néhány vállalkozó és menedzser pozícióját megkérdőjelezhető úton szerezte, és ezzel az új körülmények között kevésbé megbízható szereplővé vált. Nem lehet figyelmen kívül hagyni a gazdasági, sőt a politikai elit egy részének korrupt viselkedését sem.

3.2. *A politikai elit*

A körforgás elmélete eredeti értelmében – amennyiben a szocializmust megelőző időszakból a volt politikusok és magas rangú tisztviselők vagy leszármazottaik visszatérését jelenti a hatalomba – nem igazolható a politikai elit egészére. Egyrészt a szociális és politikai változások radikális jellege az 1938 óta eltelt időszakban bebizonyította, hogy ezek a folyamatok javarészt lehetetlenek. Néhány kivételt jelentett a viszonylag kis létszámú – bár számszerűleg nem elhanyagolható – csoport visszatérése 1948 után a száműzetésből, akik a háborút megelőző és közvetlenül a háború utáni időszakok politikusainak leszármazottai. Másrészt a bárszonyos forradalom bebizonyította, hogy az igazi forradalom – a hatalmi elitek összetételében, mint a hatalmi elitek döntő többségénél, akik a politikában új szereplőkként vesznek részt – normál demokratikus folyamatok mentén alakul ki. Elvileg, a régi

kommunista elit tömeges reprodukciója a „normalizáció” periódusában (1970–1989) ment végbe. (Néhány reformkommunista a Prágai Tavasz mozgalmából visszatért a politikába, és részt vett a Polgári Fórum és más politikai pártok és mozgalmak, elsősorban szociáldemokrata mozgalom megalapításában. Az átalakulás későbbi szakaszában, különösen a második választások és Csehszlovákia két országra válását követően, 1993 elején, az 1989 előtt hatalmon lévő kommunisták részvétele gyengült és izolálódott. Elsősorban az 1989-et megelőzően alacsonyabb pozícióban lévőkre korlátozódott. Ők természetesen még most is jelen vannak az összes befolyásos politikai pártban és az államigazgatás legtöbb ágában (hadserg, nemzetbiztonság és igazságügy). Többben vannak a szociáldemokratáknál mint más pártokban, de általában e párt és történelmi hagyománya – ellentétben a hasonló történelemmel rendelkező más országokkal – nem jelzi a Csehszlovákia Kommunista Pártjának cseh részében a folytonosságot. (A káderek folytonosságának speciális esete a Kereszténydemokrata Párt – amely jelenleg a koalíció része – a volt csehszlovák Néppárt kontinuitása, amely az államszocialista nemzeti front tagja volt.)

A háborút megelőző szociáldemokrácia újraszületése lehetővé tette (és egyben kötelezte) a kommunistákat arra, hogy megőrizték intézményi alapjaikat az újonnan alapított Cseh Kommunista Pártban. E párt elveszítette korábbi, alkotmányosan biztosított befolyását, amelyet Csehszlovákia Kommunista Pártjaként, „vezető erejeként” élvezett, de ez a körülmény nem zárta ki a politikai életből, sikerült a pártnak megőriznie és fokozatosan erősítenie pozícióját a nemzeti politikai (de nem hatalmi) elit demokratikusan

alakított (választott) részében, és komoly hatalmi pozícióit megtartotta a helyi hatalmi éltek körében. A parlamenti, regionális és helyi ellenzék¹³ befolyásos részét is képviselte, és tagjait elsősorban a volt rendszer kádertartaléka hatalmi elitjének ideológiája formálja. A viszonylag fiatalabb kommunista politikusok kisebb része (Randsdorf, Dolejs) bebizonyították, hogy reálisabban képesek reflektálni az új politikai helyzetre, és megpróbálják érvényesíteni a mai gondolatokat és politikai stratégiákat, különösen az Európai Unióval kapcsolatban. Semmiképpen sem lenne jó ötlet az új demokráciában kizárni a politikai rendszerből ezt a viszonylag befolyásos radikális baloldali pártot. Befolyását csak egyféleképpen lehet korlátozni, azaz a baloldali demokratikus politikai erők létével, amelyek politikája megvédi a munkavállalókat, a szegényeket és a szociálisan kirekesztetteket.

A bársonyos forradalom elején feltűnő, és a politikai rendszerbe és hatalmi elitbe bekerülő új szereplők három forrásból érkeztek. Egy részük a külföldi mozgalmakból – a száműzetésben lévők szövetségében – aktív emberek, akiket volt kommunistákra és liberális vagy szociáldemokrata orientációjúakra lehet osztani, néha akár radikális antikommunista orientációjúakra. A disszidensek száma nem túl nagy, de 1989 novemberéig széles aktív támogatói kört tudtak mobilizálni, elsősorban a diákok és az értelmiség köréből. Csekély számban közülük csatlakoztak az új politikai struktúrákhoz. A második forrás 1948 februárja után, vagy az 1968 augusztusi megszállást követően a kommunista időszakban elítéltek (vagy leszármazottaik). A harmadik – és legnépesebb – forrás a politikai elit számára a társadalmilag aktív középkorú emberek csoport-

ja, akik végzettségük vagy szakmai képességük alapján előbbre kívántak lépni a totalitárius politika és tervutasításos gazdaság gátló rendszere után. A disszidenseket kivéve, az újonnan érkezettek többsége a politikában tapasztalatlan és a politikai tevékenységekben képzetlen volt. Néhányuknak a politikai szereplés elsősorban a jobb gazdasági pozíciók elérésének ugródeszkája volt. Bár a politikai elit új tagjainak többsége minimum középkorú volt – akadtak köztük, mint a radikális politikai változások során mindig – csekély élettapasztalatú fiatalok. Amint a 3. táblázat második és harmadik sora mutatja, legtöbbször a mai napig megtartotta a politikai elitben való helyét. A hatalmi és politikai elit összetétele idővel fokozatosan változott, a felfelé és lefelé irányuló mobilitás, a természetes generációs forgás, és különösen a demokratikus politikai és adminisztratív (bürokratikus) rendszerek nemzeti, helyi és

újonnan kialakított regionális szintű terjeszkedésével változott, az új választások, a politikai pártok változása és a hatalmon lévő mozgalmakban való részvétel, illetve az elenség soraiban való harc révén.

1994 ÉS 2003–2004 ÖSSZEHAJONLÍTÁSA

A politikai elit struktúrájában a legfontosabb változásokat a gazdasági elittel kapcsolatos fenti adatforrással lehet illusztrálni. A nemekkel, a korrall és a végzettséggel kapcsolatos adatokra összpontosítunk. A nők aránya a politikai elit körében az 1994-ben mért 10%-ról a régi és az új vezető politikai szereplők körében 23%-ra emelkedett 2003–2004-re. A nők részvételének alakulása a politikai rendszerben továbbra is az egyik legfontosabb lesz.

3. táblázat

A cseh politikai elit átlagos korstruktúrája 1994-ben és 2003–2004-ben

Év	Elit típusa	Korcsoportok						
		60+	55–59	50–54	45–49	40–44	35–39	–35
1994	régi*	27,3	15,2	21,2	24,2	12,1		
1994	új	6,1	4,6	17,6	24,3	15,3	13,0	19,1
2003–2004	kortárs	13,6	21,6	16,2	20,3	12,2	8,1	8,2

Forrás: Data 1994, 2003/4.

* államszocialista

Az első két sor összehasonlítása világos eredményt mutat: a régi politikai elit az idős emberek telített kategóriájával képezi a kommunista káderek „kemény magját”, akik az országban a vezetést a Varsói Szerződés csapatainak inváziójával, Csehszlovákia szovjet

csapatokkal való megszállása után szereztek meg, és a párt megtisztítását követően fiatalabbakkal váltottak fel (az átlagéletkor kb. 54-ről 46-ra csökkent). A harmadik sorban lévő számok a fokozatos, és bizonyos értelemben természetes generációváltást tükröz-

zik az ország vezetésében. A fiatalok csökkenő aránya természetesen nem pozitív információ, különösen, ha összehasonlítjuk a vezető vállalati tevékenységekben részt vevő fiatalok magas arányával. (Az átlagéletkor 48,8-re emelkedett az idősebb és középkorú generáció veszélyes arányával, a politikai elit három évvel öregedett, a gazdasági elithez képest, 1994-ben még fordítva volt.) Ez jelzi a fiatalok elfordulását a politikától, ami nagy valószínűséggel a fiatalok egy részének szo-

ciális problémáiban, a fiatal generáció életstílusának és attitűdjének kulturális változásában gyökerezik. E jelenséget befolyásolja a vitathatatlanul alacsony szintű politikai kultúra, beleértve a politikai vezetők képtelenségét arra, hogy világosan ismertessék stratégiai célkitűzéseiket, és azt, hogy az átalakulás első időszakában a politikai elitbe került új szereplők nem voltak hajlandók helyet adni a fiatalabbaknak, valamint negatív hatású a politikusok korrupciójának gyanúja is.

4. táblázat

A cseh politikai elit legmagasabb iskolai végzettsége 1994-ben és 2003–2004-ben

Év	Elit típusa	Jelölt	Középfok	Egyetem/ posztgraduális
1994	régi*	1,0	5,0	94,0
1994	új	2,3	14,5	83,5
2003–2004	kortárs	0,7	17,3	82,0

Forrás: Data 1994, 2003/4.

* államszocialista

A végzettségi szint nyilvánvaló csökkenése 1989-ről 1994-re könnyen megmagyarázható. A régi politikai elit tagjainak csak 27%-a rendelkezett standard tanulmányokkal – legtöbbjük a kommunista párt iskoláiban végzett, vagy külföldön tanult, nem beszélve a politikai elit (nómenklatúra) tagjairól, akiket a normalizáció időszakában kétségtelesen az ideológiai és politikai hozzáállásuk miatt, és nem szilárd tudásuk alapján neveztek ki. Ez is bizonyítja, hogy a normalizáció rendszere – az 1950-es évek „proletárdiktatúrájával” szemben – tudatában volt a káderek formális végzettsége jelentőségének. 1994-ben és 2004-ben a középfokú végzettséggel rendelkezők aránya a politikai elit

körében normálisnak tűnik, jelentékeny részük választások révén szerezte pozícióját. A jelenlegi politikai és hatalmi elit végzettségi struktúrája lényeges fejlődést mutat az 1950-es évek helyzetével összehasonlítva, amikor a munkásosztály tagjai nagyon fontos szerepet játszottak, de még az 1989-es elittel összevetve is.

POLITIKAI ELITEK 2003–2004-BEN

A kortárs politikai elitet egy másik módon is jellemezni lehet – ahhoz hasonlóan, ahogy a gazdasági elitet leírtuk, azaz azokkal az attitűdökkel, amelyekről az elit a CESES-

felmérésben beszámolt. Az európai tagsággal vagy Európával való azonosulás vizsgálatakor a fentiekben említettük, hogy ezek az érzések lényegesen erősebbek a politikai elitben, mint a gazdaságban: 29,4%-a határozottan erős érzéseket mutat, 43,1% erős, 16,8% gyenge érzésekkel viseltetik az EU-tagság iránt. A politikai elit tagjai szerint a Cseh Köztársaság más területeken jelenthet pozitívumot Európának, mint ahogy az üzletemberek gondolták. Ők a hangsúlyt az oktatásra, a végzettségre, a tudományra, a kulturális és történelmi tapasztalatokra helyezték, de nem tulajdonítottak túlzott jelentőséget a kreativitás, a készségek, valamint a szolgáltatások és a termelés minőségének. A politikai elit nem olyan szkeptikus a cseh elit belső jellemzőit tekintve, mint az üzleti elit. Szignifikánsan kevesebben vélték azt, hogy a cseh elit elsősorban a saját érdekeik védelmére összpontosít, hogy az elit tagjai ismeretségeknek és kapcsolatoknak köszönhetik pozíciójukat, és hogy túl szorosan kapcsolódnának a kölcsönös szívességekhez és az ismeretségi hálózatokhoz – bár ez utóbbiról 67% kritikusan vélekedik. Ami az elit és a tömegek közti társadalmi feszültség fokozódását illeti, a politikai elit pesszimistább a gazdasági elitnél: 15,5% ért ezzel az állítással egyet, és 46% csak némiképp ért egyet.

Lényeges különbség tapasztalható a gazdasági és politikai szereplők között a politikai pártok szimpátiájánál. A Polgári Demokratikus Párt és a cseh szociáldemokraták támogatása csaknem azonos (25,9 és 24,5%). A másik három parlamenti párt (kereszténydemokrata, kommunista és a Szabadságunió), körülbelül 10–10%-os támogatást élvez, de csak a válaszadók 7,7%-a mondta, hogy nem szimpatizál egyetlen politikai tényezővel sem. A számok a jelenlegi

politikai elit politikai attitűdjét tükrözik (különösen, ha figyelembe vesszük, hogy ebben a regionális elit is részt vett). Fontosabb azonban a szociáldemokraták politikai helyzete, és az üzletemberek körében meglévő alacsony támogatottság közti eltérés. Az adatgyűjtéskor a párt támogatottsága gyorsan csökkent. Igaz, hogy azóta sok minden változott, de még mindig kérdés, hogy a szociáldemokraták népszerűsége a gazdaság vezetői körében növekedett-e. Lehet, hogy az eltérésnek mélyebb gyökerei vannak az elit e két részének „munkamegosztása” szerint. Valami hasonlót mondhatunk arról a meglepő tényről, hogy a politikusok csupán 39,1%-a szeretné az Európai Unió befolyását tovább erősíteni az ország fejlődése érdekében (emlékeztetünk arra, hogy a vállalati elitnél ez a szám 56% volt). Ez jelzi, hogy az euro-szkeptizmus, vagy az európai integrációval kapcsolatos semlegesség elterjedtebb, mint várnánk, és a Cseh Köztársaság jövőjének helyzetét tekintve a politikai elit nem biztos.

A gazdasági elittel ellentétben, a jelenlegi politikai elit messze differenciáltabb, sőt fregmentáltabb a meghatározó viselkedését tekintve, különösen a Cseh Köztársaságot megosztó fontos lehetséges ideológiai felfogások szerint: liberalizmus kontra szolidaritás, az állam szerepe kontra civil társadalom, nacionalizmus kontra európapárti orientáció, az államszocializmus és privatizáció eltérő értékelése, végül – 1998 óta – a szociáldemokraták jelenlétének értékelése a politikai rendszerben. Kérdés, hogy az ideológiai eltéréseket mennyire magyarázza a cseh társadalom növekvő szociális differenciálódása? Történelmi és jelenkori tények azt mutatják, hogy a politikai elit különbségei oly élesek és akutak, hogy azok nem látnak osz-

tályellentétek nyomására alakultak ki (amelyek a társadalmi kapcsolatokban még nem nyertek hasonló súlyt), hanem a különböző politikai szereplők hatalmi harcából erednek. Az alábbi fejezetekben e hipotézist próbáljuk érvekkel alátámasztani.

A POLITIKAI ELIT FEJLŐDÉSÉNEK TÖRTÉNELMI SZAKASZAI

Az eddig bemutatott empirikus adatok csak felületes információt adnak a politikai elit néhány jellemzőjéről az 1989 utáni események kezdő- és végpontjain, és némiképp aktuálisabb képet a jelenlegi attitűdökről. A cseh posztoszocialista nemzeti politikai elit struktúrájának, és társadalmi, politikai stratégiáinak igazi fejlődése sokkal komplexebb és drámaibb volt. Ezt a fejlődést három szakaszra bonthatjuk.

Az első szakasz 1989 november–decemberében kezdődött, amikor a kommunistáknak legálisan – bár a tömegtüntetések kényszerítésére – át kellett adniuk hatalmukat a Civil Fórumnak és szlovák megfelelőjének, a Nép az Erőszak Ellen Szervezetnek, majd 1990. évi választásokat követően a demokratikus politikai pártoknak, amelyekben széles politikai mozgalmak dezintegrálódtak. E szakasz végét 1992 közepén a Cseh Köztársaságban a jobboldali politikai erők győzelme, a Szlovák Köztársaságban a nacionalista populisták diadalmaskodása, és ezt követően Csehszlovákia két külön köztársaságra való bomlása (1993 eleje) jelölte. E két év alatt a kommunistáknak el kellett hagyniuk hatalmi pozícióikat. A Civil Fórumon belül először a reformkommunisták, később a szociálliberálisok –, akik a civil társadalomra és annak kezdeményezéseire

támaszkodtak¹⁴ – marginalizálódtak. Ez utóbbi, Vaclav Havel személyében sikeresen megtartotta a Csehszlovák Köztársaság elnökének pozícióját, később a Cseh Köztársaság elnökéét, és ezzel a tiszttel járó korlátozott hatalmat. A gazdasági reformok neoliberális módszerét félresöpörték; a polgári jobboldali politikai erők hegemoniára törtek, és megállapodtak a szlovák nemzeti populistákkal Csehszlovákia felosztásáról, ezt követően szinte teljes, centralizált ellenőrzésük alá vonták Csehszlovákia nyugati kétharmadát.¹⁵ A Cseh Köztársaság és a Szlovák Köztársaság megalakulásakor a politikai elit általános eltolódása volt megfigyelhető, hiszen a szövetségi kádereket fiatal, köztársasági elit váltotta fel.

A második szakasz a szuverén cseh állam megalakításával kezdődött, melyet az intézményépítés és az új alkotmány megalkotásának hosszú szakasza követte, majd a szociálliberálisok, kereszténydemokraták és a Polgári Demokrata Párt (1997)¹⁶ ellenzéki erőinek győzelme fejezett be a neoliberális jobboldal fölött, hamarosan ez után a szociáldemokraták győztek (1998). A radikális neoliberális gazdasági reform¹⁷, mely elsőbbséget adott a nemzeti privatizálóknak, először néhány gyors gazdasági sikert ért el. A későbbiek során drasztikus társadalmi következmények, az újraalakult Szociáldemokrata Párt növekvő befolyása volt érezhető, amely egy Európa-párti, szociáldemokrata orientációjú ellenzéki politikai elit új csoportjának kialakulásához járult hozzá. A párt egyrészt learatta a cseh neoliberális gazdasági reformok és azok társadalmi következményeinek szisztematikus kritikájának gyümölcsét. Másrészt sok kevésbé szignifikáns politikai csoport, beleértve a radikális jobboldali (nacionalista és populisták)

republikánus pártot, marginalizálódtak.¹⁸ A kommunisták befolyása továbbra is korlátozott maradt. Így a politikai eliten belül stabilizálódott néhány szilárd struktúra, és csak néhány törésvonal volt érzékelhető, ami a cseh politikai helyzet egyik legfontosabb vonása más európai posztoszocialista országgal összevetve.

A harmadik és egyben utolsó szakasz, a kisebbségi szociáldemokrata kormány megalkotásával kezdődött, amelyet előre meghatározott mértékben támogatott a cseh jobboldal, a Civil Demokrata Párt mint meghatározó politikai szereplő. E konstelláció a kisebb politikai pártok és mozgalmak, elsősorban értelmiségiek vezette polgári és politikai kezdeményezéseinek sorát oltotta ki, és nem engedte őket a hatalomhoz. Ez magyarázza a cseh társadalom erősen szignifikáns Európa-párti irányba való mozdulását. E tendenciát az európai tőke behozatala, a modernizáció, az EU-csatlakozásra való felkészülés, és végül maga a sikeres csatlakozás, a szociális feszültségek mérséklődése jellemezte (a nem elhanyagolható strukturális munkanélküliség megjelenése ellenére). E sikerek segítették a Cseh Szociáldemokrata Pártot 2002-ben második választási sikerükre. Most az új vezetés – amely a második generációs váltás során került előtérbe és szinte minden lényeges politikai szereplőre kihatott – két kisebb, centrista politikai párttal működött együtt. Gyenge politikai többség vezette az országot formálisan az EU-csatlakozási folyamaton át. A szociáldemokrata párton belüli konfliktusok miatt a pártnak nem sikerült a Civil Demokrata Párttal szemben a köztársasági elnök posztját betölteni. Ezt követően, a kormány két évig nem tudta a gazdasági és társadalmi reformok további lépéseit kidolgozni, bejelenteni, érthetően

megvédeni és megvalósítani, ami pedig jelentékenyen befolyásolta volna a modernizációt, a növekvő versenyképességet és az európai uniós intézmények új feltételeihez való alkalmazkodást, és egyben érthető és elfogadható lett volna a lakosság széles körében is. Emiatt a szociáldemokraták sorozatban veszítettek a regionális szenátusi és az európai választásokon. A szociáldemokraták második próbálkozása új vezetéssel és egy fiatal miniszterelnökkel, néhány hónap után megbukott a homályosság, az ismételt zavar és általános gyengeség miatt. Ez a helyzet sokat segített a Polgári Demokrata Pártnak, hogy a lakosság körében nagyobb politikai támogatást szerezzen: ezt populista taktikával, euroszeptikus demagógiával, részben az uralkodó hatalmi elit nyilvánvaló hibáinak kritikájával, de a párt első – bár nem kielégítően átlátható – neoliberális programja víziójának körvonalaiival (elsősorban az egyenlő adózás bevezetése) érték el. A polgári demokraták tiszteletbeli elnökük, a köztársaság elnökének, Waclav Klausnak támogatásával többséget kapott a szenátusban, minden régióban, és elsőprő többséget szereztek a nagyvárosok képviseleti testületeiben. Így alakult ki a politikai elitnek számos vertikális szerkezetű jobboldali része, amely ma kész harcolni az új politikai győzelemért.

Annak ellenére, hogy az euroszeptikus jobboldali erők sikeresen mobilizálták a szavazók egy részét, a 2002-es választások óta a politikai színteret uraló fő probléma továbbra is a választásokon a részvétel radikális csökkenése és a köz politikai érdeklődésének és aktivitásának visszaesése volt (lásd Machonin 2005). Ez a jelenség nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy a lakosság bizalmát veszítette a politikai elit egységében

– bizonyos mértékig a gazdasági elitben is –, ahogy azt Misovic és Tuček közvélemény-kutatási eredményeinek elemzése mutatja (2003). Hasonlóan komplex tényezők hatottak a legutóbbi lengyel parlamenti választások során, és olybá tűnik, ez jellemzi sok más európai posztkommunista ország helyzetét is.

Az elmúlt hónapokban a koalíciós kormány újabb (negyedik) szociáldemokrata miniszterelnök vezetésével megpróbál vizsztatni az eredeti kezdeményezéshez, és egy átlátható, érthető stratégiát fogalmaz meg, amely megfelel a Cseh Köztársaság gazdasági helyzetében szükséges lépéseknek, és lényegesen javítja a lakosság élet-színvonalát. Bár kérdéses marad, hogy ezek a kezdeményezések hasznosak és elfogadhatók-e a hosszú távon, az új elem már most némileg növelte a Cseh Szociáldemokrata Párt és a balközép koalíciós kormány népszerűségét. Érdekes, hogy e körülmények közepette újra hajlandónak mutatkoznak a különböző politikai szereplők a legfontosabb nemzeti érdekekben – például a nyugdíjrendszer reformja – való együttműködésre.

Mindazonáltal a közelgő parlamenti választások miatt a kormányt megújult erővel támadják a médiák és a politika szereplői. A közelmúltban egy újabb ellenzéki kezdeményezés indult el néhány fiatal és értelmiségi csoport részéről a Cseh Techno Pártban tapasztalt rendőrségi beavatkozással összefüggésben. Az új próbálkozások célja, hogy választ provokáljanak a legutóbbi privatizáció során felmerült feltételezett korrupcióra. Magánorvosok tiltakoztak az egészségbiztosítási intézmények kifizetéseinek csökkentése miatt, mivel ez tönkretenné az egészségügyi rendszer jelenlegi formáját. Hasonló eseményekre a jövőben is számíthatunk. A „meg-

osztott hajó” még létezik, és a szociáldemokraták megmaradó hatalmát elsősorban jobboldalról fenyegetik. A radikális baloldal – a kommunisták – átmenetileg nagyobb támogatást élveztek a jobboldali ellenzéki erők tandemjében a két kormányzati válság idején. A szociáldemokraták újbóli megerősödése azt jelenti, hogy szociális kérdésekben kénytelenek lesznek közös nyelvet keresni és találni a demokratikus baloldallal. Az EU-tagság kérdésében némileg változott a kommunista álláspont is. Olybá tűnik, hogy a Szociáldemokrata Párt új vezetése és a jelenlegi miniszterelnök hajlik arra, hogy korlátozott mértékben igénybe vegye a parlamentben a kommunista frakció támogatását, és átvigyen néhány olyan intézkedést, amelyek visszaszerezhetik a munkavállalók és a lakosság szociálisan veszélyeztetett részének bizalmát. A Cseh Köztársaságban a politikai helyzet nyitott, és nem könnyű megjósolni az irányát.

4. A gazdasági és politikai elitek szerepe az Európai Unióhoz való csatlakozás folyamatában: a modernizáció problémája és a szociális kohézió fenntartása

A 2. fejezetben elmondottak alapján világosnak tűnik, hogy a cseh politikai és gazdasági elitek összetételének, attitűdjének és viselkedésének változásaihoz a legfontosabb előfeltétel a fejlődés új szakaszának követelményeihez igazodva az, hogy magához térjen abból a sokkból, amelyet az Európai Alkotmány szavazásánál a francia és holland „NEM” okozott, és kilábaljon a költségvetéssel kapcsolatos konfliktusból. A két nép – Franciaországban a baloldali, Hollan-

diában mind a jobboldali, mind a baloldali érzelműek – jelzést küldött: a túlzottan gyors és rosszul előkészített társadalmi és politikai stratégiák intézményesítése a kibővített Európai Unióban (azaz a kérdéses országok népeivel való párbeszéd hiánya), valamint az esetleges változások, amelyeket ezek előidéznek, könnyen felboríthatják a modernizáció és társadalmi kohézió közti stratégiai egyensúlyt, amelyet eddig sikerült megőrizni. Amennyiben ez az egyensúly újra helyreáll és bekerül az Európai Unió politikájába, a körülmények kedvezni fognak ugyanazon kérdések nemzeti szintű megoldásának is: állandó egyensúlyt lehet kialakítani a folyamatos modernizáció és az ahhoz igazodó társadalmi kohézió között az országokon belül is.

A politikai és gazdasági elitek szerepe a Cseh Köztársaságban az ilyen típusú stratégia megvalósításában a következő:

- a) támogatni kell a modernizációs változásokat (az Európai Unióból, valamint a fejlettebb területekről) a lehető legnagyobb mértékben, és ily módon kell hozzájárulni az európai versenyképesség erősítéséhez; valamint
- b) végig kell vinni azokat a gazdasági, kulturális és társadalmi reformokat, amelyeket az emberek elfogadnak mint a lakosság széles köreinek, élet-színvonalának és kultúrájának növeléséhez szükséges feltételt.

A folyamatos gazdasági növekedés és viszonylagos fejlődés a modernizáció folyamatában a Cseh Köztársaságban 1999 óta igényli egy ilyen stratégia megalkotását, alkalmazását és megvalósítását. Ennek azonban két lényeges akadálya van. Az első, a politikai elit jelenlegi fregmentációja. A máso-

dik – nyíltan nem értékelhető látens elem – a jelenlegi hatalmi elit és a neoliberális orientációjú gazdasági elit, különösen a nagyvállalatok felső vezetői közti feszültség. A cseh társadalmi elit segítheti a társadalomnak az új feltételekhez és az ország EU-tagságából adódó új feladataihoz való alkalmazkodását, ha az elitek belső struktúrája elfogadná a konszenzusépítés folyamatát.

Kívánatos lenne ezért az elitek számos belső konfliktusának és ellentmondásának megoldása. Ezek az ellentmondások a gazdasági eliten belül nem túl élesek. A folyamatos generációs váltás és a sokkal intenzívebb fejlődés, oktatás, információterjesztés, nemzetközi együttműködés és korrupcióellenes intézkedések intenzív támogatása javíthat a problémán. Az eddigi tapasztalat azt mutatja, hogy még a gazdasági elit alkalmazkodásának problémája a változó politikai elithez sem megoldhatatlan kérdés, csak ehhez a politikai elit belső ellentmondásait szociálisan elfogadható mértékben kell rendezni. Az állam maximális be nem avatkozásának doktrínája, ha kizárólagosan és elfogultan alkalmazták a gyakorlatban, súlyos nehézségeket támaszthat a gazdaságban és szociális téren.

A lehetséges fejlődés kulcskérdése, hogy sikerül-e konszenzusra jutni (stratégiai kompromisszumokat kötni a legfontosabb nemzeti szintű kérdésekben) a politikai elitek különböző részeinek eltérő programjai és stratégiái mentén. A Cseh Köztársaságban a megoldás rendkívül nehéz lesz, hiszen mind a radikális (kommunista) baloldal és a Polgári Demokrata Párt erősen euroszeptikus, ha nem eleve nacionalista. Amint arra a közelmúlt eseményei is rámutattak, néhány politikai párt a generációs kérdésre kívánja fektetni a hangsúlyt, amelynek objektív okai természetesen a fiatalok érdekének és szükségleteinek

szisztematikus elhanyagolása és a gazdasági-lag aktív lakosság és a nyugdíjasok bizonyos részének mélyülő életszínvonalbeli különbsége. Végül, az emberek részvételi hajlandósága a demokratikus választásokon és a szavazók racionális, józan döntése nagymértékben arra

készíti a politikai pártokat, hogy tárgyaljanak. Őszinte és érdemi kompromisszumokat kössenek, amelyek a társadalmi átalakulás továbbfejlesztéséhez vezetnek. Semmiképpen sem garantálható előre az, hogy a jelenlegi pozitív fejlődés a jövőben is folytatódik.

JEGYZETEK

¹ A. Steen empirikusan megalapozott írásából egyértelmű, hogy mindhárom balti állam történelmi sorsában eltér a többi közép-európai posztoszocialista társadalmak típusától, amely a szovjet totalitárius rendszerhez kötötte őket a múltban, és ezért sokkal határozottabban befolyásolta a posztoszocialista elitök összetételét és viselkedését is. Az észti és a litván társadalmakban az elitök konfliktusa az etnikai többségű és az orosz lakosság elitjének konfliktusa, és ez rendkívül erősen befolyásolja az elitök viselkedését.

² A fenti szöveg állításai a szerző közelmúltban kiadott, a cseh történelmi tapasztalatok és szociológiai gondolatokról szóló új könyvében részletesebben taglalt gondolatok összegzése (Machonin 2005).

³ Az elitök racionálisan elfogadott szerepének erősítésére nagy szükség van a posztoszocialista átalakulások speciális körülményei közepette, de ez egyben távol tart attól, hogy komolyan kritizáljuk az elitöket, a társadalomtól való szinte teljes elszigeteltségük és a demokrácia elárulása miatt – írja könyvében C. Lass. Az elszigeteltség=„elitizmus” felé hajlás, valószínűleg minden modern társadalomban létezik, beleértve a posztoszocialista országokat is. A jelenlegi helyzetben az elitök súlyos problémákkal konfrontálódnak, amelyek még megoldásra várnak, és részben hasonlítanak azokhoz, amelyeket az elitöknél a 19–20. században a kelet-közép-európai nemzetállamok kialakulásának idején volt kötelességük megoldani. Ezért az elitök sem engedhetik meg maguknak azt, hogy a nihilista szkepticizmus álláspontjára helyezkedjenek az elitök társadalmi szerepével kapcsolatban; ehelyett hasznosabb lenne, ha a szkepticizmust racionális és valódi kritika, és hangsúlyos motiváció váltaná fel, s ezáltal szerepük betöltését javítaná.

⁴ A sorozat fő gondolata, hogy az elitök tanulmányozása a stratifikáció és mobilitáskutatás része. A zömmel Machonin és Tuček által írott tanulmányok gondolatait előadásomban is idézem. Hasonlóan idézem a posztoszocialista átalakulási folyamatban az elitök jellemzőire és szerepére vonatkozó általános megfontolásokat, az új „elitizmus” szellemében kidolgozott nemzetközi csapat munkáját, elsősorban John Higley, J. Pakulski, G. Lengyel, W. Wesolowski és másokét. (Lásd pl. [Best, 1997; Dogan, Higley 1998; Frentzel-Zagórska, Wasilewski 2000; Higley 1997; Lengyel 2000; Higley, Pakulski, Wesolowski 1998; Steen 1997]. A legtöbb cseh és külföldi munka az 1990-es évek első felében gyűjtött elitadatokra támaszkodik. Előadásom célja, hogy az elit strukturális attitűd és viselkedésbeli változásainak eredményeit végigkövessem az 1990-es évek második felétől a 21. század elejéig.

⁵ Lásd Nemzetközi Elitkutatás a posztoszocialista országokban, 1994, Szelényi I. D. Treiman, a Cseh Köztársaságban P. Matějů and M. Tuček. Részletek lásd [Szelényi–Treiman 1991; Szelényi–Treiman–Wnuk-Lipiński 1995; Tuček 1996; Matějů 1997].

⁶ A „Posztoszocialista átalakulás évtizede a Cseh Köztársaságban” kutatást Tuček és Matějů vezette 1999.

⁷ Az a tény, hogy 1994-ben a gazdasági elit körében viszonylag magas volt a volt kommunisták aránya, még nem igazolja, hogy a kommunista ideológiát hirdették. Legtöbbjük – különösen a fiatalabbak, de a középkorúak is – a kommunista pártban való tagsága a „normalizálódás” időszakában kezdődött, és ez volt az egyetlen lehetőség a karrier építésére. Ezért el kell utasítanunk a túlzott általánosításokat – a nem kielégítő mennyiségű kvalitatív adatok miatt (amit Mink és Surek sugall, mely szerint az új üzleti elit „cseh modellje” vállalkozói, és még mindig kommunista. A változásokat követően az 1990-es évek végétől a vállalkozói elit egészére ez a leírás érvényét veszítette).

⁸ Ezek a folyamatok fokozatosan kezdődtek 1995–96-ban. A nemzetközi üzleti elit felmérései eről először Csehország kapcsán számoltak be, majd kiterjedt Magyarországra, Lengyelországra is. Egyrészt a cseh gazdasági élet 23 topmenedzserével folytatott kvalitatív interjú alapján, a cseh gazdaság privatizációs folyamata és egyéb reformlépései szükségszerűek voltak. Másrészt a vezető menedzserek kritizálták a második, Klaus vezette cseh kormány gazdaságpolitikájának számtalan hibáját. Nem említették természetesen meg azokat a hibákat, amelyeket saját cégeik csúcsvezetősége ejtett. Az interjú után nem sokkal néhány nagy cseh cég, amelyeknek a vezetői részt vettek a felmérésben, összeomlott, súlyos szerkezetátalakításon ment át, beleértve a tulajdonosi struktúrákat, és ennek megfelelően személyi változások is voltak. Alapvetően az 1997. évi mintavételezést követő három évben történt, azaz a neoliberais reformok legfontosabb protagonistájának sikertelen kormányzása évében (Waclav Klaus).

⁹ Ez bizonyos értelemben a gazdasági elit egészére is igaz. Az elite vonatkozó 2003–2004. évi felmérés –, amelyet a későbbiekben még részletezünk – eszerint a jelenlegi gazdasági elit 78,6%-a számára 1989 volt a szakmai karrierjében a legfontosabb, míg 47,6%-a az 1989 utáni időszakot tartja döntőnek. Ez azt jelenti, hogy a gazdasági elit jelenlegi összetétele számára a régi gazdasági elithez való kapcsolat, amelyet az átalakulás kezdetekor az újratermelési folyamatok megléte indított el, ma már nem fontos.

¹⁰ Az 1994. évi adatok a már említett cseh elitfelmérésből származnak. A mintavétel 1509 válaszoló volt. 2003–2004-re vonatkozóan – hála a CESES hajlandóságának és Pavol Frich projektigazgatójának, az elitfelmérésre vonatkozó adatokat hivatalosan lehet majd megjelentetni. Ez a felmérés 826 válaszadóval készült.

¹¹ Az általános liberális orientáció bizonyosnak tűnik. A neoliberális és (neo)konzervatív felfogás, amelyben erősen érvényesül a monetarizmus és állami be nem avatkozás elve, kimutatható volt a kvalitatív mélyfelmérésben, bár nem annyira egyértelmű a CESES felmérésben, ahol a válaszadók viszonylag gyakran említették az állami szabályozás szükségességét.

¹² A mélyvizsgálatot a Cseh Köztársaság sikeres EU-csatlakozását követően 7 hónappal végezte. A cseh koalíciós kormány ebben az időszakban rendkívül gyenge volt, és fokozatosan elveszítette a lakosság, sőt a szakértők támogatását is. Bár a cseh gazdaság akkor még pozitív eredményeket mutatott, a trend nem volt ennyire világos és kielégítően stabil. A helyzet természetesen befolyásolta a felmérés eredményeit is.

¹³ Néhány faluban és kisvárosban a kommunistákat választották meg a helyi közigazgatási testületek tagjainak és vezetőjének, míg a nagyobb városokban ellenzékben maradtak.

¹⁴ Szociálliberálisokon a civil mozgalmat értjük, amely a Civil Fórum tagjait képviselte, és több új vagy megújult politikai párt kiválását követően (Civil Demokratapárt, Szociáldemokrata Párt, Kereszténydemokrata Párt, Civil Demokrata Szövetség – egy kis párt, amelynek laza kötődése volt az eredeti Civil Fórum programjához, de amely hamarosan veszített befolyásából, és el is tűnt a politikai színtérről). A civil mozgalom az 1992. évi választásokon nem érte el a parlamentbe kerüléshez szükséges 5%-os küszöböt. Havel elnök pozíciója a bársnyos forradalom idején valóban szociálliberálisnak volt nevezhető, bár néhány későbbi lépését erősen befolyásolta az Egyesült Államok kormányához való szoros kötődése. G. Ejal az 1990–92 közti választások csehországi eseményeit elemezve a civil mozgalom és szövetségesei (más politikai formációkban, legyenek azok liberális disszidensek, értelmiségiek, Havel barátai stb.) más jellemzőit hangsúlyozza, míg a Civil Demokratapárt W. Klaus vezetése alatt, valamint szövetségeseit neoliberálisnak és technokratának nevezi, akik a „szürke zónához” kötődnek (= sem kommunistákhoz, sem a hazatelepültekhez nem kötődők). Ugyanakkor, a figyelmet arra is ráirányítja, hogy sokan közülük politikai bukásukat követően a szociáldemokráciában kerestek menedéket.

¹⁵ Hasonlítsuk ezt össze azzal az elmélettel, melyben a politikai elitek bukásának fő okát a széttagozódásban látta akkor, amikor a lakosság többsége mindkét köztársaságban még támogatta a közös államot.

¹⁶ Waclav Klaus kormányának lemondását erőteljesen befolyásolták egyrészt a rossz gazdasági és szociális eredmények, másrészt Havel elnök és támogatóinak aktív részvétele a jobboldali pártok vezetői koalíciójában.

¹⁷ Ahogy a gazdasági irodalom bebizonyította (lásd Mloh), a cseh privatizáció koncepcióját a cseh nemzeti gazdasági szereplők érdekében állították össze, néhány projekt kivételével, amelyeket a cseh

nemzeti kormányzat szervezett, többek között például a Mlada Boleslav-i Skoda Autógyár eladását a Volkswagennek. A kormány célja az volt, hogy a lehető leggyorsabban alakuljon ki az új cseh polgárság, és így tegyen eleget a magánvállalkozások alapján új karriert építeni kívánó társadalmi erőknek.

¹⁸ E marginalizálódás a Cseh Szociáldemokrata Párt és Milos Zeman vezetése alatti időszak egyik lényeges érdeme. Programjával sikerült a régiókban az alacsonyabb szociális rétegek igényeit kielégíteni, akik körében a republikánusoknak erős pozíciója volt, és így megszüntette a nacionalista és radikális jobboldali befolyást.

IRODALOM

- Best, H. and U. Becker (eds.) 1997. *Elites in Transition. Elite Research in Central and Eastern Europe*. Opladen, Leske–Budrich
- Dogan, M. and J. Higley 1998. *Elites, Crises and the Origins of Regimes*. Lanham, Boulder, New York, Oxford, Rowman & Littlefield Publishers
- Eyal, G. 2003. *The Origins of Postcommunist Elites. From Prague Spring to the Breakup of Czechoslovakia*. Minneapolis, London, University of Minnesota Press
- Eyal, G., I. Szelényi and E. Townsley 1998. *Making Capitalism Without Capitalists. The New Ruling Elites in Eastern Europe*. London, New York, Verso
- Eyal, Szelényi and Townsley 2003. „On Irony. An Invitation to Neoclassical Sociology”. *thesis eleven. critical theory and historical sociology*, 73, May, 5–41.
- Frentzel-Zagórska and J. Wasilewski 2000. *The Second Generation of Democratic Elites in Central and Eastern Europe*. Warsaw, IPS PAS
- Frič, P., L. Prudký and M. Nekola 2005. *Elity a modernizace* (Elites and Modernization). Praha: CESES
- Higley, J. 1997. *Changing Rulers and Changing Rules of the Game: Elites after State Socialism*. Paper presented at the BUES workshop in Budapest
- Higley, J. and G. Lengyel 2000. *Elites after State Socialism. Theories and Analysis*. Lanham, Boulder, New York, Oxford, Rowman & Littlefield Publishers
- Higley, J. and J. Pakulski, W. Wesolowski (eds.) 1998. *Postcommunist Elites and Democracy in Eastern Europe*. New York, Macmillan Press
- Kubín, L. 2002. *Rola politických elit při změně režimu na Slovensku* Role of political Elites in the Change of Regime in Slovakia). Bratislava, Veda
- Lasch, C. 1995. *The Revolt of Elites and the Betrayal of Democracy*. New York, London, W. W. Norton and Company
- Machonin, P. 2005. „Neúčast ve volbách jakéo jeden z indikátorů sociální soudržnosti / nesoudržnosti a její širší souvislosti (se zvláštním zřetelem ke krajským volbám 2004)” (Non-Participation in Elections as One of the Indicators of Social Cohesion / Non-Cohesion with Special Respect to the Regional Elections 2004). In *Naše společnost*, No 1. 15–24.
- 2005. *Česká společnost a sociologické poznání. Problémy společenské transformace a modernizace od poloviny šedesátých let 20. století do současnosti* (Czech Society and

- Sociological Knowledge. Problems of Societal Transformation and Modernization since Half the 1960s until Present). Praha, ISV nakladatelství
- Machonin, P. and M. Tuček 1994. „Structures et acteurs en République Tcheque depuis 1989”. In *1989: une révolution sociale? Revue d'Études Comparatives Est-Ouest*, 25, No 4: 79–109.
- 1996. „La génesis de las nuevas elites en la República Checa”. *Cuadernos del Este*, No 18. 9–22.
- 2000. „New Elites and Social Change”. In J. Higley and G. Lengyel 2000. *Elites after State Socialism. Theories and Analysis*. Lanham, Boulder, New York, Oxford, Rowman & Littlefield Publishers
- Machonin, P., M. Tuček and L. Gatnar 1995. „Aktéři a strategie sociální transformace a modernizace” (Actors and Strategies of Social Transformation and Modernization). *Data a fakta*, 7.
- Machonin, P., P. Šťastnová et al. 1996. *Strategie sociální transformace české společnosti a jejich úspěšnost v parlamentních volbách 1996* (Strategies of Social Transformation of Czech Society and their Successfulness in Parliamentary Elections 1996). Praha, SLON
- Magazin Lidových novin 2002. *50 nejbohatších Čechů* (50 richest Czechs). Praha, 25. 10.
- Matějů, P. 1997. „Elite Research in the Czech Republic”. In H. Best and U. Becker (eds.) *Elites in Transition. Elite Research in Central and Eastern Europe*. Opladen, Leske + Budrich
- Mink, G., Szurek, J. C. 1998. „L'ancienne élite communiste en Europe Centrale. Stratégies, ressources et reconstructions identitaires”. *Revue française de science politique*, 48, No 1. 1–41.
- Mišovič, J. and M. Tuček 2003. *Pohled české veřejnosti na elity působící v ekonomice a politice*. View of Czech Public at elites in Economy and Politics. Praha, SoÚ AV ČR
- Mlčoch, L. 2000. „Restructuralization of Property Relationships: an institutional view”. In Mlčoch, L., P. Machonin and M. Sojka *Economic and Social Changes in Czech Society after 1989 (an alternative view)*. Prague, Charles University in Prague, The Carolinum Press
- Možný, I. 1993. „An Attempt at a Non-Economic Explanation of the Present Full Employment in the Czech Republic”. *Czech Sociological Review*, 1. 199–200.
- Steen, A., *Between Past and Future: Elites, Democracy and the State in Post-Communist countries. A Comparison of Estonia, Latvia and Lithuania*. Aldershot, Brookfield USA, Singapore, Sydney, Ashgate
- Szelényi, I. (ed.) 1995. „Circulation vs. Reproduction of Elites during the Postcommunist Transformation of Eastern Europe”. *Theory and Society*, 24. No 5.
- Szelényi, I. and D. Treiman 1991. „Vývoj sociální stratifikace a rekrutace elit ve východní Evropě po roce 1989” (The developments of Social Stratification and Recruitment of Elites in Eastern Europe after 1989). *Sociologický časopis*, 27. 276–298.
- Szelényi, I., D. Treiman and E. Wnuk-Lipinski (eds.) 1995. *Elity v Polsce, w Rosji i na Węgrzech. Wymiana czy reprodukcja?* (Elites in Poland, Russia and Hungary. Exchange or Reproduction?) Warszawa, ISP PAN

- Szomolányi, S. 2002. „Proces demokratizácie a graduálna konvergencia elít na Slovensku” (Process of Democratization and Gradual Covergence of Elites in Slovakia). In L. Gatnar (ed.) *Teoretická východiska a zkušenost výzkumu nových českých elit* (Theoretical Outcomes and Experience from the Research into the New Czech elites) : 59–79. Praha, SoÚ AV ČR
- Tuček, M. 1996. „4. Vytváření nové elity” (4. Creation of the New Elite). In P. Machonin and M. Tuček (eds.) *Česká společnost v transformaci. K proměnám sociální struktury* (Czech Society in Transformation. To Metamorposes of Social Structure): 154–167. Praha, SLON
- Tuček, M. et al. 2003. *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha, SLON
- 1997. *Economic Elites in the Czech Republic. Formations and Strategies. Survey Report*. Prague, STEM
  - 2005. „The Transformation of Economic Elites in the Czech Republic”. In H. Steiner and P. Tamás *The Business elites of East-Central Europe*, 99–137. Berlin: trafo Verlag.